

MOLINERS, CALCINAIRES I POUATERS

Un passeig per la Cubelles preindustrial

Albert Tubau

1998

*Per a la Judit, tipa de passar diumenges; **Error!***

Marcador no definit.

entre molins, pous de glaç o xemeneies

PRIMERS MOTS

Els molins , els forns de calç i els pous de glaç sempre m'han semblat un conjunt notablement homogeni i amb uns factors de coincidència precisos i atractius. Són elements força representatius del que en podríem dir activitats preindustrials, i alhora amb el comú denominador de conviure amb bona harmonia amb el medi natural. Certament, venia de gust fer una aproximació entre històrica i actual d'aquesta faceta que considero apassionant i un tant desconeguda. Amb aquestes premisses no vaig trigar gaire a fixar-me en la població veïna de Cubelles. Aquest nucli, únic a les rodalies, aglutinava tots aquells components i gaudia d'altres atractius afegits: l'activitat de la pagesia, un entorn natural molt digne i , sobretot, el riu. Era un escenari magnífic per a poder-hi desenvolupar els propòsits que em ballaven pel cap. Aquella recerca d'àmbit local, amb els arranjaments corresponents, podria convertir-se en font de interès per àmbits més genèrics. Calia posar-se a la feina. Encara hi havia un atractiu més, era necessari combinar la tasca de recerca documental, bibliogràfica i d'arxiu amb el treball de camp. Foren molts caps de setmana amb la motxilla , la càmera fotogràfica i el bloc d'anotacions, disposat a descobrir les interioritats d'un territori que no havia apreciat degudament. Trobar i interpretar les restes d'aquest passat preindustrial era un repte no sempre fàcil de concretar. L'observació de incipients restes físiques s'acompanyava a voltes de senzills records eteris al voltant d'allò que ja feia molts anys que havia deixat d'existir. El redactat del text ha pretès ser planer i didàctic, amb la incorporació d'uns

observadors de ficció que ens han acostat les impressions més íntimes, les percepcions més espontànies d'aquest particular passeig. Calia un text divulgatiu, apte per a tots els públics, intentant alhora de no perdre el rigor tècnic i històric necessari. Una estructura a mida, amb el desig de interessar tant al neòfit en la matèria com al bregat en aquesta mena de temes. Per això, i pensant en aquells que tinguin interès en aprofundir en aspectes potser més erudits, s'ha procurat ser generosos en el nombre i en el contingut de les notes bibliogràfiques. Refiem de que el resultat sigui plaent a tothom.

Encetem aquí el capítol d'agraïments. Es de justícia adreçar el primer dels agraiments als membres del jurat que d'una manera generosa varen declarar aquest treball guanyador de la X edició del Premi Vila de Cubelles de Investigació l'any 1998. La meva gratitud al company Jaume Perarnau per la seva acceptació i predisposició a l'hora de redactar el pròleg. Una satisfacció molt especial atesa l'autoritat reconeguda d'en Perarnau en el camp de l'arqueologia industrial. També ell ha estat l'inspirador indirecte d'aquest treball. En llegir el seu llibre *Els pous de glaç de la comarca de Bages* (1992) em cridà l'atenció el fet de que la idea inicial ,després avortada, era fer una recerca sobre els molins, els forns de calç i els pous de glaç d'aquella comarca. El text que teniu a les mans conté , per la pròpia natura del treball, una bona quantitat de dades històrico-geogràfiques i toponímiques. En aquest sentit es de merèixer la destacada col·laboració d'en Vicenç Carbonell, un profund coneixedor de la història d'aquestes contrades i expert en toponímia que ha corregit el text original i l'ha enriquit amb informacions valuoses. Afegim en aquest punt un reconeixement molt especial a Pere Soler del molí del Salze, i a Raimon Carreras del molí de l'Estaper, per haver-nos facilitat l'accés a diferents indrets de la seva propietat. Un capítol especial i entranyable mereixen les indicacions i experiències aportades per Joan Capdet, que havia estat masover del molí de l'Estaper i antic calcinaire. No

vull deixar d'esmentar a la Judit, a qui cal agrair el detallat dibuix del plànol que s'adjunta. Per acabar, fer una menció especial d'agraïment a l'Ajuntament de Cubelles, i molt especialment al seu alcalde Joan Vidal, pel tracte afectuós i per la manifesta voluntat d'emprendre la publicació d'aquest treball. Així mateix faig extensives les gràcies als companys del Institut d'Estudis Penedesencs per haver contribuït a la seva publicació. Siguen condescendents amb les possibles errades i mancances del text. L'autor se'n fa únic responsable i m'apresso des d'aquí a demanar clemència per aquesta raó. Darrers mots. El respecte per l'entorn natural es una constant al llarg del text. La preservació del medi és l'actiu més valuós per a consolidar la societat del benestar que tant ens esforcem a pregonar. Per això cal conèixer el territori, endinsar-s'hi amb generositat, sense complexos ni recels. Només així serem capaços d'estimar-lo i , per tant, de protegir-lo com es mereix. L'experiència s'ho val.

Preludi

1. Una història diferent

- 1.1 Anem d'excursió
- 1.2 Aquest racó de món

2. Molins d'aigua (1ª part)

- 2.1 El molí de Baix
- 2.2 Molins: història i tipologia
- 2.3 El molí de la Palma
- 2.4 Funcionament d'un molí
- 2.5 El molí de l'Estaper
- 2.6 Molins a Cubelles
- 2.7 El molí Nou
- 2.8 Els molins i el Foix

3. Molins d'aigua (2ª part)

- 3.1 El molí del Salze
- 3.2 Rocacrespa i rodalies
- 3.3 El molí den Cucurella
- 3.4 Molins a Catalunya
- 3.5 El molí d'en Galtés
- 3.6 Altres molins d'aigua
- 3.7 Molins de vent

4. Pous de glaç

- 4.1 La indústria del gel
- 4.2 Tipologia dels pous
- 4.3 El pou de glaç de can Cucurella
- 4.4 Funcionament d'un pou de glaç
- 4.5 Sistema de gestió dels pous
- 4.6 Notícies del pou de can Cucurella
- 4.7 Altres pous de glaç

5. Forns de calç

- 5.1 La calç
- 5.2 Tipologia dels forns
- 5.3 Notícies dels forns de calç
- 5.4 Funcionament d'un forn de calç
- 5.5 Els forns de Cubelles
- 5.6 La indústria de la calç

Cloenda

Bibliografia i fons documentals

PRELUDI

Molts cops la història d'un poble s'assembla a la d'un altre poble. Encara més si es troben en un mateix marc geogràfic o similar. D'altres presenten una història tancada, gelosa, intransferible. Altres vegades hi ha pobles que tenen una història condicionada a la d'altres nuclis veïns. És molt probable que l'essència d'una comunitat sigui el sumatori de totes aquestes possibilitats, perquè unes i altres contribueixen al seu enriquiment. Hi ha pobles que han escrit pàgines brillants en els annals de la història mentre que d'altres han ostentat un paper modest en el curs dels grans esdeveniments. Hi ha però, un fet decisiu, tot vilatà és hereu i presoner de la seva història. Conèixer la història, conèixer l'entorn, és arrelar-se a la col·lectivitat. Això ens converteix en ciutadans. No en ciutadans en abstracte, sinó en ciutadans de consciència. Hi ha comunitats que gaudeixen d'un extraordinari pòsit històric. L'atzar i les circumstàncies però, les poden acompanyar per camins de modèstia. Saber portar amb dignitat els alts i baixos de la història és el que honora tota comunitat. Mantenir l'essència impertorbable, ésser fidel a les pròpies especificitats i saber mantenir els trets diferencials que la història, la geografia i les circumstàncies li han concedit és el que atorga llinatge a un poble. És aquest feix d'expressions, a voltes poc tangible, el que el dignifica, més enllà del nombre d'habitants, de l'extensió del seu terme o de la densitat de fills il·lustres. Cubelles és, molt probablement i per moltes causes un d'aquests pobles. Amb el precedent d'una història altiva com a senya de identitat ha hagut de resistir els embats d'un pas del temps insolent i agressiu. Ésser fidel a la pròpia identitat no ha estat fàcil. Ha viscut a l'ombra d'una vila veïna que ha crescut amb força, fagocitant protagonisme i recursos. Cubelles ha suportat dignament etapes d'una embogida especulació i destrucció

indiscriminada del litoral. Ha estat capaç d'acollir i obrir-se a un turisme equilibrat, matisat, sense erosió del paisatge i sense erosió de les pròpies conviccions. Vila d'estiueig i de residència que ha confraternitzat amb l'esperit casolà de la pagesia, de la gent de la terra. Els pagesos, els grans maltractats del segle que ens deixa, han trobat a Cubelles els potser darrers indicis de supervivència a les nostres comarques. Mantenir aquests lligams d'equilibri no era fàcil i gosem assegurar que els cubellencs se n'han sortit prou bé. Una vila amb l'etiqueta de la desindustrialització que hagué d'assistir a la imposició d'una Tèrmica que semblava maldar per desvirtuar un entorn agraiït. Gaudeixen d'un paisatge singular amb l'encant del mestissatge i amb un element diferenciador respecte les viles veïnes: el riu. El Foix ha contribuït a perfilar un panorama inèdit. En tot aquest joc d'interrelacions hi ha un fet que crida poderosament l'atenció a qui això subscriu. Equilibri, activitats industrials, el medi natural, economia de subsistència, el riu...; una seqüència d'elements que queden relligats per un capítol ben propi i desconegut de la història de Cubelles. Activitats preindustrials vinculades a la natura: els molins d'aigua, els pous de glaç o els forns de calç. Se'ns presentava un combinat perfecte entre la troballa documental i històrica i la recerca de restes físiques, d'estudi sobre el terreny . Era una immillorable ocasió per conèixer una bona part del terme i endinsar-nos alhora en el coneixement d'aquestes activitats pretèrites, avui oblidades, que sojornen en un racó destacat de la nostra història. Aquest és un convidat a descobrir-les,... i no ho farem sols.

1. CUBELLES: UNA HISTÒRIA DIFERENT

Cubelles. Vet aquí un poblet amb dues vessants de natura dual: casolà i cosmopolita alhora. Cubellencs d'arrel i forasters nouvinguts o de pas, avui cubellencs d'adopció, comparteixen aquest raconet a cavall de mar i muntanya. L'activitat de la vila ha anat basculant dels anys cap ací de la muntanya cap a la mar. De les arrels agràries tradicionals s'ha passat a la Cubelles residencial de vora platja. La vila manté encara avui el subtil i fràgil equilibri entre el tranquil "anar fent" de cada dia i l'avalot esquinçador de l'allau estiuenc.

La Cubelles històrica i pagesa ha aguantat amb dignitat la pressió humana i urbanística, a voltes despersonalitzadora, que no ha aconseguit devorar l'essència més profunda de la vila mil·lenària.

Agricultura en regressió, urbanitzacions de mar i muntanya i oferta multitudinària de segona residència, oci i calma.

Una xemeneia monumental sintetitza les escasses activitats industrials de la vila.

Hi ha, però, referents d'activitats industrials tradicionals o artesanals. Activitats preindustrials a l'entorn de Cubelles que tingueren la seva rellevància i de les que avui encara en resten alguns vestigis dignes de coneixement i de preservació. Molts topònims es mantenen com a veritables guardians de la memòria.

Molins fariners, pous de glaç o forns de calç aprofitaren els recursos naturals de l'entorn i les aigües del riu Foix per desenvolupar unes activitats tradicionals avui desaparegudes.

1.1 ANEM D'EXCURSIÓ

La boira fina no permetia veure més enllà de la muntanya de Gallifa. Un matí mandrós, com tots els de tardor. Les clapes de boira, però, s'esmunyien lentament enmig dels primers raigs de sol.

La Guisla s'ha llevat d'hora. No ha ronsejat ni s'ha arrecerat sota els llençols com tants i tants altres matins. Però avui no és un dia qualsevol. En aixecar la persiana s'ha adonat d'aquell pit-roig tafaner que cada matí observa encuriós. S'hi hauria quedat badant per la finestra, però la veu de l'avi Eudald que li arribava de l'eixida l'ha feta reaccionar.

S'ha posat a punt i ha fet un darrer cop d'ull a la motxilla ben atapeïda. L'avi també era a punt: motxilla a l'esquena, gorra fins les orelles, amb un bastó a la mà i un branquilló de romaní a la boca. Feia temps que l'avi Eudald li havia promès aquella excursió. Semblava que mai havia d'arribar.

–Quin dia més bonic que fa!– diu l'avi somrient.

Carregat d'anys i d'experiències celebra joiós l'arribada d'un nou jorn.

La sortida d'avui era especial. Un treball de camp, una recerca que s'havia encetat mesos enrere quan a l'escola havien parlat d'un tema ben nou per a ella. Al “Charlie Rivel” els varen parlar d'ecologia, de recursos naturals, de l'explotació sostenible del medi, del respecte per l'entorn... i d'antigues activitats tradicionals i preindustrials. I parlaren de Cubelles !.

Els explicaren que feia molts anys hi havien molins d'aigua a les ribes del Foix, forns de calç enmig de les muntanyes i fins i tot uns estranys pous de glaç. Activitats econòmiques que donaven feina a molta gent, que abastien de farina, calç o gel a la població i les rodalies i que contribuïen a una eficaç

gestió dels boscos i l'entorn.

Activitats preindustrials a Cubelles ?. La Guisla feia uns ulls com a taronges. Allò era nou. Per ella, Cubelles sempre havia estat una vila que a l'estiu despertava de la letargia per donar la benvinguda als forasters que hi anaven a gaudir de les platges i la segona residència. Al hivern anava trampejant amb quatre pagesos que quedaven i amb aquells que s'escampaven per guanyar-se la vida a les indústries de les rodalies, la Tèrmica, la Pirelli de Vilanova i altres de més menudes.

La Guisla es retrobava amb un episodi de la història del seu poble que ella no coneixia. Això no pot ser. N'estava joiosa d'aquell racó de món on li havia tocat de viure. Orgullosa d'un història d'arrels profundes. Més d'un cop havia tapat la boca a aquells cosins de Vilanova, tot dient-los que durant molts anys Vilanova havia format part dels dominis dels cubellencs i que fins no fa pas gaire, el 1768, l'ara capital de comarca s'havia anomenat Vilanova de Cubelles. Que carai li havien d'explicar a ella. Ella que estava tant cofoia de dur el mateix nom que una de les filles de Gombau de Besora, primer senyor del Castell de Cubelles, casat amb una altra Guisla. La Guisla cubellenca es casà amb aquell valent i eixelebrat Mir Geribert, a qui un rampell el dugué a auto-proclamar-se Príncep d'Olèrdola. Una història d'aventures medievals que la seva mare li havia explicat infinitat de cops i que ella trobava deliciosa. N'haurien de fer una pel·lícula, deia sempre.

Però encara més. Aquell dia a l'escola, la Guisla va recordar que el seu avi, l'avi Eudald, havia viscut de jovenet en un molí. Una història de sobretaula que havia escoltat forces vegades. Un molí al costat del riu Llobregat, cap a l'Alt Berguedà, on ell havia nascut. Com es deia el poble?. Ah, sí, La Pobla de Lillet. La seva condició de cabaler, les crisis econòmiques del Berguedà que afectaren la mineria del carbó i les colònies tèxtils del Llobregat, i d'altres circumstàncies de la vida varen portar l'avi i a la seva família a viure a

Cubelles.

Qui ho havia de dir, passaria els seus darrers dies al costat d'un altre riu, el Foix, a frec ja de la Mediterrània. Sovint enyorava l'anar a collir aranyons, gerds o bolets. Passava, però, un bon grapat d'hores fent llargues caminades pels entorns. Més d'un cop s'havia arribat xino-xano fins el pantà de Foix. Li agradava de fruir l'harmonia amb la natura i coneixia aquell entorn pam a pam. Ara, un cop jubilat, l'avi vivia sol en una caseta amb hortet als afores de Cubelles. Complementava els passeigs amb la lectura atenta de tots aquells llibres i estudis que s'havien escrit de Cubelles. Fins i tot, algun cop s'havia perdut cercant i regirant vells papers i documents a l'arxiu històric.

La seva tafaneria, diguem-ne intel·lectual, i l'atapeïda dosi d'experiència l'havien convertit en un pou de ciència.

La Guisla es delia per conèixer aquell bocí de la història de Cubelles. Per fi havia arribat el dia.

Molins d'aigua, forns de calç i pous de glaç s'alineaven a la vora del riu Foix. L'avi Eudald i la Guisla seguirien el camí de mas Trader, després el Camí del Salze pel Rec dels Molins i el Camí de Rocacrespa fins aquest nucli. I encara s'arribarien fins el Santuari de la Mare de Déu de Lurdes, tot just entrats ja en terme de Castellet. Veurien les restes dels antics molins i els indrets on s'emplaçaren altres ja desapareguts i dels que avui tant sols en resta el topònim. El molí de Baix, el de la Palma o de l'Anton, el molí de l'Estaper, el molí Nou, el del Salze, el d'en Rovirosa o d'en Cucurella, i el molí d'en Galtés, aquest darrer en terme de Castellet. També veurien les restes del pou de glaç de can Cucurella i els vestigis d'algun forn de calç de les rodalies. L'avi li explicaria tot allò que en sabia d'aquestes antigues activitats preindustrials i la història d'aquests indrets tant estretament vinculats al passat de Cubelles.

—Apa, som-hi ! —ha dit l'avi.

La mare els ha contemplat bona estona mentre es fonien amb les muntanyes com a taló de fons camí de la riba del Foix. Ara el cel era més clar i els raigs del sol s'afanyaven a esmicolar aquella fresqueta agraïda que convidava a gaudir d'una bona excursió. Quedava un llarg camí, moltes explicacions i coses per veure i també un grapat de sorpreses que la Guisla ignorava.

1.2 AQUEST RACÓ DE MÓN

El primer esment de Cubelles es remunta a l'any 977 ¹ i el seu origen etimològic presenta diferents hipòtesis de interpretació. ²

Cubelles reposa en l'encaix amorosit de la Mediterrània a un costat i els darrers estreps del Massís de Garraf per l'altra. Una marina ocupada en altres temps per aiguamolls i un terme municipal de muntanyes arrodonides, erosionades i àrides. Únicament el serpentejar mandrós del Foix ofereix una terra fèrtil i agraïda. L'any 1845 Pascual Madoz sintetitzava les possibilitats d'unes terres que no han variat l'esquema.³

Les poc generoses aigües del riu que s'aprofitaven directament en altres temps foren substituïdes, amb la construcció del Pantà de Foix, per la d'uns recs sota la tutela d'una comunitat de regants.

El riu Foix, o més popularment la riera de Cubelles, arrossegava terra rica en al·luvions fins a la plana cubellenca afavorint la qualitat del terreny i el desenvolupament de conreus de fruites i horta. Tradicionalment, les rodalies cubellenques han estat les úniques terres de la comarca en que han predominat els conreus de cereals per damunt de la vinya, que subsisteix en terrenys de qualitat mediocre.⁴

Ens consta que el març de l'any 1817 l'Ajuntament de Cubelles va demanar a la Junta de Comerç de Barcelona la privativa pel carreteig de vi de la collita

del terme. ⁵ La terra, com a principal font de riquesa del terme, ha estat objecte continuat de transacció i canvis de mans de propietaris i també de masovers. Potser sigui un adequat i equilibrat repartiment de la terra que ha fet que no s'hagi generat una conflictivitat social remarcable.⁶

La vila incrementà tímidament però amb constància la seva població durant els segles XVIII i XIX. Després de la davallada de la primera meitat del XX, a les dècades dels cinquanta i els seixanta duplicà la seva població i a partir d'aquí continuà amb una progressió geomètrica intractable. ⁷ L'any 1997 superà els 5.000 habitants amb una contribució cada cop més equilibrada entre el centre urbà i les urbanitzacions perifèriques i l'àrea residencial. Ha estat en les darreres dècades que la vila s'ha vist fortament condicionada per una població flotant de segona residència i per la proliferació de nuclis urbanitzats a la perifèria que s'han estabilitzat en forma de residència habitual. La millora de les comunicacions afavorirà encara més l'expansió de la vila i les seves rodalies. L'any 1880 es consolidaven les obres de la nova carretera i l'arribada de l'aigua a la vila. El 1883 s'inaugurava l'estació del ferrocarril dins la línia que anava de Vilanova a Picamoixons, un cop consumat el tram entre Vilanova i Barcelona. Als anys deu es feren les obres de la doble via. L'estació també ha estat utilitzada per la sortida i arribada de mercaderies. ⁸ El comerç de cereals aprofitaria aquesta nova possibilitat, i s'ha dit que de Cubelles: “sortien vagons d'ordi amb destinació a Barcelona”.⁹

A aquelles alçades, la Guisla coneixia prou bé moltes coses de la història del seu poble, apreses a l'escola o escoltades en aquelles agradables lectures familiars a la vora del foc.

L'avi li havia explicat detalls de la pagesia cubellenca, però:

- Com es que a Cubelles no hi havia mariners? –es preguntava
- Si que n'hi havia, però pocs.

Joan Avinyó ho atribuï a les males condicions de la costa.¹⁰ Si bé cal esmentar

que en el segle XVIII i anteriors, la platja de Cubelles fou utilitzada per llaguts que hi carregaven vins , aiguardents i productes de la terra.¹¹ Els cubellencs preferiren dedicar-se al conreu de la terra i altres activitats que se'n derivaven.

–Com quines ? –pregunta decidida.

Tenim notícies de trulls o molins d'oli on premsaven les olives. S'ha documentat el trull de Rocacrespa i també el trull de l'Obra o de l'Església, construït al darrer terç del segle XVI. Estava situat al capdavall de la vila, tocant l'antic rec moliner i prop del conegut pou de les ànimes. El trull caigué en decadència i quedà destruït molt probablement en els primers anys del segle XX.¹²

–Així doncs que s'hi feia oli !. I en aquell indret que anomenem Les Salines potser s'hi feia sal, –ha pronosticat la Guisla amb suficiència.

–Cert ! –ha exclamat l'avi Eudald.

El cadastre de gener de 1739, citat per Anna Castellano, també aporta dades sobre algunes de les activitats econòmiques de la ciutat: “es fa esment de l'existència dins del terme d'un molí de farina, propietat de Joan Mallofré, i tres fàbriques d'aiguardent, una d'elles de Josep Mallofré, una segona de Manuel Ferrer i una tercera de Josep Artús. També disposava Cubelles d'una premsa de vi que pertanyia a l'església, que havia estat edificada i era administrada per la pròpia parròquia, de manera que no pagava cap mena de contribució”.¹³

La indústria de la sal s'inicià al indret de Les Salines o Prat de Cubelles en un moment imprecís de la primera meitat del segle XX.¹⁴ Era una zona inundable de maresmes i aiguamolls que afavoria la presència d'aquella activitat més tradicional que industrial, tot i que l'any 1958 s'hi elaboraren prop de mil tones de sal marina.¹⁵

–Hi havien altres menes de indústria ?

–Més que altres indústries caldria parlar d’algunes activitats tradicionals manufactureres i artesanals. S’hi comptaven bon nombre de ferrers, fusters, paletes o boters.

Més enllà dels molins hidràulics, pous de glaç o forns de calç que després seran motiu d’atenció, cal esmentar de passada algunes activitats tan desconegudes com peculiars.

–Digues-me’n algunes avi –insisteix la Guisla.

Prop de Rocacrespa tenim la partida de l’Estoreta on probablement cap al segle XVIII es feien estores de palma.¹⁶

Alguns topònims del voltant ens indiquem la possible presència d’altres activitats de la indústria rural. Entre el Corral del Tort i la vila discorre el torrent de les Carbonelles o Torrent del Cementiri. Miret anota que el topònim pot derivar del cognom Carbonell o bé de la presència de carbó a les rodalies. L’activitat de carboners al terme no és un fet provat tot i que es coneixen precedents en alguns llocs de la comarca.

Encara tenim altres notícies d’ocupacions inèdites similars. Una d’elles era la d’anar a tallar joncs a les maresmes o aiguamolls de Mars Mortes.¹⁷

En el primer terç de segle XX molt cubellencs contribuïren a les obres del pantà de Foix i dels canals de reg.¹⁸ Seria cap a les dècades dels anys 40 i 50 que bon nombre de conciutadans s’incorporaren a la fàbrica Pirelli de la veïna Vilanova i la Geltrú.

L’any 1845 Pascual Madoz assenyala per a la vila de Cubelles la notícia de “seis molinos de harina, y se ejercen algunas artes mecánicas”, sense precisar aquestes darreres. En l’apartat de comerç subratllava la: “exportación de frutos sobrantes y una tienda de pescado salado”.¹⁹

En aquesta relació fem esment de l’extracció de minerals a diversos punts del terme, de pedres fogueres a la riera del Foix o bé d’altres activitats artesanals apuntades per Joan Roig com la fabricació de rellotges de paret²⁰.

Les primeres indústries, qualificades com a tal, apareixen a Cubelles a l'equador del segle XX. D'entre elles destaca la de manufactura de guants de Llorens Avinyó.²¹

Un comentari a part mereix l'empresa Cubelles Industrial, S.A. dedicada a l'extracció de brom de l'aigua del mar. Sembla que fou la primera iniciativa de l'Estat espanyol en aquest sentit.²²

–I aquesta ha estat tota la indústria ? –pregunta la Guisla decebuda.

–Compte ! , diu l'avi. És la suma de tota una munió de petites activitats, de pagesos i artesans, el que dóna riquesa i dignifica el treball d'una comunitat

És allò que fa molts anys avançava el conciutadà Joan Roig: “sense fer soroll, sense l'orgull de les altives xemeneies, el brogit de les sirenes (...)”.²³

Malgrat tot, el temps duria a Cubelles la presència d'una més que altiva i indesitjable xemeneia que esdevingué símbol de lluita de tota una comarca i avui és un trist signe de identitat, un indiscret decorat de fons.

Avui, la Central Tèrmica de Cubelles o del Foix, és potser la indústria més coneguda i emblemàtica del terme. Fa costat a altres petites fàbriques i magatzems que han anat creixent en els darrers anys i que s'afegeixen als sectors econòmics més importants de la Cubelles actual: la indústria de la construcció i l'activitat turística.²⁴

Les explicacions de l'avi Eudald sobre les diferents activitats econòmiques de Cubelles al llarg de la història havien omplert els primers minuts de l'excursió.

Ara calia centrar-se en l'objectiu de la sortida i la Guisla es delia per trobar-se amb els primers molins d'aigua. Volia conèixer de prop aquells molins, pous de glaç i forns de calç, que havien estat els aspectes més rellevants de les activitats tradicionals o preindustrials del medi rural.

–Som-hi !.

2. MOLINS D'AIGUA (1ª PART);Error! Marcador no definido.

2.1 EL MOLÍ DE BAIX

Ja feia estona que caminaven. L'avi havia volgut iniciar oficialment la ruta ben a prop de la confluència del Foix amb la mar. Havien pujat pel passeig Fluvial i entraven ara en una partida de nom inequívoc i suggestiu: el molí de Baix.

–Que no has vist el molí, Guisla ? –ha preguntat l'avi.

La pregunta ha provocat ensurt i decepció.

–No, on és ? - ha replicat.

–No en queda res, només el topònim –li ha dit l'avi.

Mentre, enfilen l'avinguda del molí de Baix paral·lela a la riera.

Avui, per molí de Baix coneixem el carrer que duu aquest nom i una ampla zona urbana limitada pel riu i el carrer de l'estació per un costat i per la carretera C-246 i la via del tren per l'altre. Frega pel sud amb el barri marítim i a llevant amb el sector Bardají.

Poc després, els caminants s'han aturat a la placa de rajoles de l'avinguda que reviu els records del vell molí. El molí de Baix era el més meridional de tots els que es trobaven a la riba del riu Foix. Aquests topònim podria ésser la versió més moderna del conegut antigament com a molí de Sant Pere. Amb aquesta denominació apareix citat l'any 1502.

Albert Virella esmentà una cita del molí de Sant Pere cap el any 1392.²⁵

El molí de Baix o de Sant Pere podria ésser el final del trajecte d'un camí moliner que tenia el seu origen el molí de vent d'en Llançà, a Vilanova i la

Geltrú, i que arribava a Cubelles passant pels dos molins de Vent de la Serra de Santa Llúcia i pel Mas de l'Esquerrer, encara en terme de Vilanova.²⁶ Una escriptura de l'any 1585 citada per Avinyó esmentava: "lo camí que va a la mar i al molí de Sant Pere", referint-se al carrer de l'estació o antic carrer de Mar.²⁷

Sembla que com a molí de Baix es tenen notícies a partir del segle XVIII.²⁸ El rec o sèquia dels molins que arribava fins el molí de Baix passava pels actuals carrers del Rec i de Víctor Balaguer, on a mig segle XX encara hi havia el pou públic o pou de les ànimes.²⁹

D'una anotació del període de 1772 a 1785 relatiu a les "Casas de parroquia dins la vila" citat per Anna Castellano s'indica que al carrer dels Rocayres hi havia "lo molí de baix del Coca".³⁰ No podem concretar de quin molí es tractaria. Altres notícies documentals ens parlen del Molí de Sobre.

—On era aquest molí? —ha dit la Guisla.

—El topònim ens indica que es tractaria d'una denominació contraposada al molí de Baix, i per tant, una referència al molí de la Palma, el immediat superior en el curs del riu. La documentació en fa esment l'any 1739.³¹

L'estudiós Vicenç Carbonell ens apunta que dels dos molins fariners de Gallifa, el molí de la Palma —de l'Anton, de Dalt o de Sobre—, apareix ja l'any 1570 com a molí den Gimet (Capbreu, n°167), tot i que el moliner Prats ja hi vivia l'any 1565, com relatà Joan Avinyó.

L'avi explica a la Guisla que les runes del molí de Baix encara eren visibles cap a l'any 1968 a la riba esquerra del Foix. Joan Virella ressalta que a l'any 1966 encara es podien contemplar les parets del molí, l'arc de sortida i "...algunes moles trencades escampades entre les runes".³² Aquest molí podria ésser el mateix que el segle XIII fou donat a l'església de Sant Pere.³³

L'avi Eudald recorda a la Guisla que en aquesta zona hi hagué un camp de

futbol molt utilitzat cap els anys trenta on els cubellencs havien jugat intensos partits contra les penyes de Vilanova i de Sitges.³⁴

Les darreres restes en peu podien correspondre a la bassa del molí que estava situada a l'actual avinguda de l'Estació i al carrer del poeta Cabanyes.³⁵ El pla parcial de la zona del molí de Baix es començar a redactar cap a l'any 1964.

La Guisla coneixia ara forces dades sobre el molí cubellenc més proper a la mar. Li sabia greu no poder-ne observar cap vestigi.

Ara calia seguir riu amunt a la recerca del segon dels molins. Seguien xinoxano pel raval del Torrent. D'allà seguirien pel camí de mas Trader per costat de cal Granell i fins arribar al molí de la Palma objectiu immediat en el seu itinerari. Mentre, l'avi Eudald aprofitaria l'estona per explicar-li quatre coses d'aquesta mena de construccions.

2.2 MOLINS: HISTÒRIA I TIPOLOGIA

El sol també feia camí, cel amunt. La fresqueta matinera es resignava a desaparèixer. Les boires es feien fonedisses darrera els turons de puig de Tiula. Només les obres de la nova autopista barraven una vista immillorable de la muntanya de Gallifa i Sant Pau.

–Ja saps el que és un molí? - ha insinuat l'avi de cop i volta.

–És clar!. Un lloc on moldre gra per fer-ne farina –ha contestat la Guisla convençuda.

–Moldre gra i altres coses –aclareix l'avi.

Els molins els podem dividir segons l'objecte de la molta i segons quina sigui la força motriu. Així, tenim molins fariners, drapers, polvorers, de guix, d'escorça, d'oli... I respecte a la força que els mou poden ser molins de sang,

d'aigua , de vent... Els molins drapers es destinaven a la fabricació de paper i els d'escorça complementaven les adoberies de pell.

També mogudes per l'aigua al Pirineu trobem les populars molines o serradores de fusta accionades per un rodet hidràulic a semblança dels molins tradicionals. De fet, els termes molí i molina feien referència antigament a qualsevol mecanisme activat per l'embat de l'aigua.³⁶

Els molins de les rodalies de Cubelles a la vora del Foix eren evidentment molins hidràulics que aprofitaven la força de l'aigua. Molins fariners, tot i que més d'un havia estat reconvertit en trull d'oli.

A les contrades veïnes, mancades de cursos fluvials, es localitzaven alguns molins de vent. En tenim vestigis físics i documentals a Vilanova i la Geltrú, Sitges o a Olivella. En parlarem en un altre moment.

Vicenç Carbonell dona notícies d'un molí polvorer a la Riera de Pontons.³⁷

Els molins més primitius eren accionats per l'home.³⁸ Quan la molta evolucionà del caràcter domèstic a un de més industrial calgué passar a la tracció animal o bé per impuls de l'aigua. Aquests darrers, objecte de l'estudi, ja eren coneguts pels romans al segle I de la nostra era.

A aquest nivell d'explicació, la Guisla interrompé engrescada:

–Avi, els veurem funcionar ?

–No, malauradament no. En aquest itinerari no veurem més enllà de parets enrunades, restes d'alguna bassa i moles foragitades del seu emplaçament habitual.

L'avi animà la Guisla a fer, més endavant, un viatge a algun dels pocs molins fariners conservats i visitables que hi han a Catalunya. Recordava el molí de Maçaners de Saldes a l'Alt Berguedà, o el d'Àreu al Pallars Sobirà. Allí veurien com funcionaven aquestes instal·lacions.

Xino-xano, tot vorejant el curs del riu, l'avi Eudald continuava donant explicacions.

Hi han dos elements ben característics dels molins hidràulics: l'alimentació de l'aigua i el rodet impulsor de les moles.

Anem a pams. Als molins del Pirineu l'aigua hi arriba de forma directa, sovint a través d'un rec desviat del curs del riu. Es tracta d'aigua corrent que s'aprofita o bé que segueix el curs novament cap el riu.

–Tots els molins estan a costat d'un riu ?

–No sempre. La majoria es nodreixen de l'aigua d'un riu, però hi han altres modalitats, algunes ben a prop de Cubelles.

Certament, alguns molins es mouen per l'aigua provinent d'una font o una déu d'aigua subterrània que alhora alimenta una bassa reguladora. Son el casos del molí d'Aiguaviva a l'Alt Penedès, o el molí de la Vila de Capellades a l'Anoia. Un cas més curiós és el molí de Mar de Vilanova i la Geltrú que pretenia aprofitar la força de les ones del mar. Després en direm quatre coses. Tornem al fil de l'explicació. Els rius meridionals com el Foix no disposen del cabal d'aigua dels rius pirinencs. Aquests darrers, els rius més septentrionals, presenten d'altra banda altres inconvenient com les glaçades. El Foix presenta uns cabals irregulars, propis de règim mediterrani amb pluviometria pobra. Per aquesta raó cal buscar sistemes d'acumulació i regulació d'aigua que permetin moure el molí. Aquests elements eren la bassa, peixera en altres indrets, o el cup. En els molins cubellencs l'aigua omplia una bassa de mides variables que assegurava un volum d'aigua suficient per permetre la molta durant un període concret. Així, en lloc de parlar de molta contínua pròpia dels rius cabalosos cal fer-ho de molta “a bassades”.³⁹

L'escassetat de l'aigua motriu obligava a aprofitar-la bé. Per tot això, l'aigua d'una molta era aprofitada pels molins de riu avall amb un sistema de recs i basses.

Aquests us de l'aigua motivà no pocs conflictes entre moliners i pagesos. Sovint s'ha repetit que “els moliners no consumeixen aigua, la deixen

passar”. No obstant això, tot i ser cert, l’acumulació de l’aigua en sèquies, recs o basses no agradava als conreadors de la terra. En èpoques de sequera sobretot, l’aigua era un bé escàs i preuat.

Els molins amb bassa representen un sistema més evolucionat que els molins d’aigua directa.

La roda sobre la que empenyia la força de l’aigua era un altre element d’interès. Podien ésser rodets horitzontals en un eix vertical o pel contrari rodets verticals amb l’eix horitzontal. Els de rodet horitzontal són més antics. L’eix horitzontal de la roda vertical necessitava de l’engrenatge per poder engravar amb l’eix o arbre vertical de les moles.

El règim de propietat i la funció pública del molí ha anat variant al llarg dels temps. De propietat senyorial es va anar convertint en propietat i negoci individual i, com a tal, en habitatge del moliner. Aquest molia la farina pels camperols de les rodalies i canvi rebia el pagament pels seus serveis segons un sistema mixt de farina i diners.⁴⁰

El historiador francès Marc Bloch posà de manifest que els molins senyorials de l’Antic Règim esdevingueren un element de control de collites i arbitris.⁴¹

Bloch considerava que els molins d’aigua han estat considerats uns elements propis de l’època medieval, no tant per la seva gènesi, sinó perquè fou en aquesta època el moment de màxim desenvolupament i expansió.

Els molins d’aigua no sempre es construeixen a frec de la riba del riu. Les crescudes d’aigua han estat tradicionalment el perill més important per aquesta activitat i qui la practicava. Per això molts cops el molí quedava separat del curs del riu i l’aigua li arribava per un rec o canal. Molins i moliners encara estaven condicionats per altres inclemències del clima: glaçades, sequeres,... Ambdós efectes interrompien les tasques de mòlta.

–Has dit que parlaries també de les rodes de molí –ha insistit la Guisla.

–Veig que vols portar l’aigua al teu molí –ha dit l’avi somrient.

–La mare parla sovint de “fer combregar amb rodes de molí”, o “arribar i moldre !”.

–Les dites populars són les arrels de la tradició.

Les rodes de molí han estat objecte de polèmica entre els estudiosos. Les mateixes denominacions utilitzades no han estat aprovades per tothom. Es parla de rodes verticals o molí senyorial, i de rodes horitzontals o molí andalusí. En el primer cas l’aigua actua sobre la roda per impulsió alta o superior o bé per impulsió baixa o inferior. En rodes horitzontals l’aigua impacta en els àleps a través d’un cup o d’una rampa.⁴²

Es podien explicar encara moltes coses però la Guisla i l’avi Eudald estaven a punt de cobrir una nova etapa. A la dreta del camí, una palmera senyorívola els hi donava la benvinguda al Molí de la Palma.

2.3 EL MOLÍ DE LA PALMA

El indret del Molí de la Palma se’ns presenta com un nucli de diferents habitatges, un tipus de caseriu al costat de la carretera de mas Trader entre can Granell i Cal Baró.⁴³ Joan Virella parla de fins a deu habitatges que acollien unes 45 persones. El mateix autor assegurava l’any 1966 que, traduïm del castellà: “prop de les cases de can Bercoc i can Siset s’aprecien traces de l’antic canal”.⁴⁴ Aquest fet també és apuntat per Joan Roig.

Talment es testimonien la presència d’algunes moles desmuntades i escampades per la zona.

Al darrera de la Masia s’identifica una nau amb probables funcions de celler que presenta alguns elements decoratius propis del modernisme. Una de les cases és coneguda com ca la Coloma. Així mateix és digne d’esment l’arc construït que uneix el conjunt en forma de pont. Aquest molí ha estat conegut

com a molí de l'Anton o com a can Prats, qualificat per Joan Avinyó com: “una de les cases més poderoses de Cubelles”.⁴⁵

De les instal·lacions del molí fariner, que cap als darrers anys treballà com a molí d'oli, no en queda cap resta i tant sols el topònim ha preservat el seu record. Una de les portalades de les cases annexes duu gravada la data de 1800.

Aquest molí era conegut antigament com a molí de Dalt.⁴⁶

Joan Avinyó, a la seva *Història de Cubelles* indicava que el moliner del molí de la Palma cap a la segona meitat del segle XVI era Joan Prats.⁴⁷

Tant el molí de l'Anton com el de l'Estaper han format part de la quadra de Gallifa.⁴⁸ El mateix molí de la Palma o de l'Anton ha estat identificat en altres moments com a molí de Gallifa. Xavier Miret anota del capbreu de 1593 la descripció de “lo molí de dita quadra de Gallifa” quan el moliner era Joan Prats, fill. Més antigament el molí havia tingut dues moles. Per aquelles dates disposava de una mola, cup, bassa, rec i resclosa.⁴⁹

El molí havia estat propietat de la família Cardús i l'any 1921 fou comprat pel vilanoví Narcís Bardají.⁵⁰ Als anys 40 n'era el masover Joan Roig i Riera, conegut per el Joan del Molí. Més endavant se'n varen fer càrrec Albert Güell i la seva família.

L'avi i la Guisla abandonen el recinte del molí de la Palma. Abans s'han passejat pel conjunt i han fet petar la xerrada amb una de les mestresses que s'estava a peu de portal.

En agafar de nou el camí, la vista queda pertorbada pel contundent escull de la nova autopista. Mentre continuen riu amunt l'avi aprofitarà per explicar quatre coses del funcionament dels molins i les seves parts. Encara quedava un bon trosset abans no arribarien al molí de l'Estaper.

2.4 FUNCIONAMENT D'UN MOLÍ

La Guisla sap que la funció bàsica d'un molí és la de moldre. En el cas habitual dels molins fariners cal moldre el gra, el blat, per obtenir farina. En anys pretèrits la farina era la principal base de subsistència de tota comunitat. A les contrades rurals era comú que les pròpies masies es fessin el pa i altres aliments derivats de la farina. Una sequera, una mala collita de blat, representaven un any de calamitats, de penúries i fam.

Hem vist com l'aigua arribava a la roda del molí. La resclosa, primer feta de fustes i més endavant d'obra, desviava l'aigua del riu cap un canal o rec.⁵¹

Abans d'entrar al molí anava a la bassa que feia de pulmó i regulador.

Bàsicament tot molí disposava de dues cambres principals. La inferior era el carcabà o cacau on s'hi trobava la roda d'àleps que era moguda per l'aigua. A l'estança superior o obrador hi havia les moles unides al rodet hidràulic per un eix o arbre. Hi havia dues moles. La de sobre era fixa i rebia el nom de sotana, solera, sotamola o jussana. La del damunt era mòbil i girava amb l'eix i el rodet hidràulic. Rebia el nom de volandera, sobirana o corredora. El gra passava per la canaleta o canalot fins el ull de la mola. El gra es molia per fricció i queia a la farinera o farinal. Per no perdre la farina, les dues moles estaven dins d'una caixa de fusta anomenada riscle. L'alçador servia per aixecar l'arbre i acostar més o menys la mola volandera a la sotana. Així es graduava el gruix de la molta i la finor de la farina. Altres elements característics eren el banc, el dau o l'agulla.

A finals de juliol acostumava a fer-se la primera molta del gra de blat segat el juny.⁵² En arribar al molí, el moliner analitzava el gra per veure les seves característiques i preparar la molta. Calia copsar si era fort o fluix i veure com

remullar-lo. Es remullava, covava i assecava segons les seves característiques. D'això se'n deia "entendre el gra".⁵³

–De que estaven fets la roda i les moles? –preguntà la Guisla.

–Es rodets hidràulics, com bona part dels elements del molí estaven fets de fusta, tot i que es coneixen alguns rodets de pedra.

–De fusta!. I no es podrien?.

–Si el treball era regular i la roda estava en continu contacte amb l'aigua no passava res. La fusta es podria si estava molt de temps en sec. Malgrat tot, moltes d'aquestes peces s'havien d'anar canviant o reparant de tant en tant.

L'avi continuà explicant que les moles eren de pedra. Sovint portaven un cercol o llanda de ferro. La mola volandera tenia menys gruix que la sotana. La superfície de contacte de les moles estava ratllada amb una colla de solcs o petits canals en forma d'arc de circumferència o rectes.⁵⁴

El professor Jordi Nadal afirma que la molinaria "ha avançat amb parsimònia".⁵⁵ Les millores substancials no arribaren fins el segle XIX, amb l'aplicació de la força del vapor i la utilització de la pedra de La Ferté.⁵⁶

–Un dia anirem a veure un d'aquests molins que encara funcionen en alguns llocs del país.

Han passat sota el faraònic pont de l'autopista on s'han refugiat d'un sol que tot i la hora que és ja comença a escalfar de valent. Serà un dia calorós.

A la dreta del camí observen una bústia amb el inequívoc nom de molí de l'Estapé. Mentre s'hi acosten per entre camps de conreu els arriba l'escàndol d'una colla de gossos que lleialment anuncien la seva presència.

Des d'aquesta latitud, als peus de la muntanya de Gallifa, observen perfectament dos dels indrets més històrics i característics de Cubelles: l'antiga quadra de Gallifa i l'ermita de Sant Pau, aquesta dissortadament molt malmesa.

2.5 EL MOLÍ DE L'ESTAPER

En altre moment s'ha apuntat que els molins de la Palma i de l'Estaper havien format part de Gallifa. En aquest mateix sentit veiem que, tant l'un com l'altre, havien estat designats com a molí de Gallifa.

La Quadra de Gallifa acollí cap a l'any 1533 el poeta Joan Boscà i Almogàver, que es convertí en propietari Senyor de Gallifa.⁵⁷

L'avui malmesa ermita de Sant Pau és documentada en un testament de l'any 1603. La seva estructura fou modificada l'any 1799, adquirida per un particular després del procés de desamortització i destruïda després del 18 de juliol de 1936 en aquella infausta guerra “que no hauria d'haver estat”, tal com recull el monòlit de la plaça de la Creu.

Encastat a la façana del molí de l'Estaper s'hi conserva un curiós relleu o talla de fusta barroca de Sant Pau. Sembla que és procedent de l'ermita veïna. L'actual propietari manifesta la seva voluntat de restaurar-lo aviat.

Ara sí. Els nostres dos viatgers estan ja davant de la façana del molí de l'Estaper i s'entretenen encuriosits davant d'aquella imatge de Sant Pau.

Trobem designades indistintament dues grafies diferents per aquest topònim. Així tenim Estaper o Estapé. Es tracta amb tota seguretat d'un antropònim que probablement fa referència als antics propietaris del lloc. Actualment hem observat també la forma fonètica Estapé, tot i que la majoria de notes documentals apareixen com a Estaper.

Joan Avinyó ha relacionat el molí de l'Estaper amb l'antic mas o molí d'en Fuster de Gallifa o de Na Fustera. Així era cap el segle XVI quan formava part de la important quadra de Gallifa.⁵⁸

Albert Virella indica que un capbreu de l'any 1570 esmenta els hereus de

Joan Fuster, “que tenien un molí a Gallifa”.⁵⁹

Va ser el 1838 que va passar a denominar-se molí de l'Estaper, nom del seu propietari.⁶⁰

Al cadastre de 1818 s'identifiquen uns Estaper a Cubelles.⁶¹ Entre els anys 1890 i el 1920 hi treballà com a masover en Blai Vidal de Cubelles.⁶² Miret i Vidal ens aporten la seqüència cronològica de propietaris. Més endavant ho fou Pere Piñol i cap a l'any 1925 hi se'n feren càrrec Francesc Capdet i la seva família. La casa ha canviat manta vegades de propietaris i a la relació cal afegir-hi els Albareda, Barrís, Carbonell, Coromines....

Al voltant de meitat de segle el molí fou adquirit per un alemany de cognom Fleming. Heretà la propietat la seva vídua Carmen Membrive. L'any 1960 fou adquirida per la família Carreras.

Avui, l'habitable de l'antic molí s'aixeca uns pocs metres davant de la façana principal de la masia. Es un edifici de planta rectangular amb volta de canó i que en l'actualitat s'utilitza com a magatzem, farcit de sacs, caixes de fruita i estris de treball.

El seu actual propietari Raimon Carreras, originari de can Carreras a la Sínia de les Vaques de Vilanova i la Geltrú, ens assegura que al sòl de l'estança, sota el material emmagatzemat, encara hi han les pedres del molí. Una part de la pedra pot contemplar-se arraconada a pocs metres de l'edifici. Anys després s'hi construïren en aquest mateix espai uns cups i s'hi guardaven les bótes, tal com ens recorda l'antic masover Joan Capdet.

Al costat de la masia, en una zona enjardinada, hi ha una taula decorativa feta amb una de les pedres o moles del molí.

Joan Virella indicava l'any 1966 que un camió aparcat al pati de la masia va fer cedir el terreny i aparegué una mena de soterrani. Probablement era l'antic canal de desaigüi del molí.⁶³

2.6 MOLINS A CUBELLES

Després de no haver vist més indicis de molins que els dels topònims que els recorden, la Guisla estava ara més engrescada. Un vell edifici i unes moles fora de context no són gran cosa, però més valia això que res.

Mentre s'acomiadaven del molí de l'Estaper i continuaven pel camí de mas Trader cap el molí Nou, l'avi Eudald aprofitaria per seguir amb altres explicacions.

Ara la Guisla sabia moltes més coses dels molins, de les seves tipologies i de com funcionaven. En aquest punt repassarien les notícies històriques que feien referència a aquesta particular indústria cubellenca.

Pascual Madoz enumerava en el seu voluminós *Diccionario...* del 1845 “seis molinos de harina”, com a principal indústria de Cubelles.

Qui fou més prolífic en explicacions fou Joan Avinyó: “La principal i quasi única indústria coneguda a Cubelles en aquella època [parla del segle XVI], eren els molins fariners, escalonats vora la riera per tota l'extensió del terme...”⁶⁴

—Els va arribar a veure? —pregunta la Guisla.

—Mn. Avinyó va escriure la seva història cap el 1920. Per aquelles dates només ens diu que: “avui sols en resten els edificis més o menys ruinosos i les basses cegades”.

Avinyó explica que l'aigua del rec dels molins era aprofitada pels pagesos de les rodalies. Malgrat tot, això també era motiu de discòrdia entre moliners i pagesos que es disputaven les escasses aigües del Foix. Així ens ho demostra una concòrdia entre moliners i els aigua-regants datada el 30 de maig de 1599.⁶⁵

Els molins cubellencs tenien feina assegurada atès que hi feien cap no només la gent del terme, sinó gent dels pobles de les rodalies: “durant segles anaren a moldre els grans a aquests molins els pagesos dels municipis del voltant, ja que, tan seca com és la nostra comarca, no gaudien d’un corrent d’aigua constant que els permetés de construir-ne més a prop. Només a partir del s. XVI els van començar a fer competència els molins de vent”.⁶⁶

La descripció que dels molins en feia Joan Roig l’any 1956 rubricava la decadència definitiva d’aquestes construccions.⁶⁷

També Francesc Papiol de Vilanova i la Geltrú parlava l’any 1790 de la manca d’aigua a la comarca que afectava als molins i al cost de la farina. Feia esment del projecte d’un caputxí que afavoriria la presència d’aigua i fonts a les rodalies: “[aigua] que abundaria para fábricas y molinos de que estamos tan faltos, pues a lo menos tenemos que ir a una hora de lejos para moler los trigos...”.⁶⁸ Suposem que es refereix als molins cubellencs. I això, quan la cosa anava bé.⁶⁹

L’any 1893 el vilanoví Teodor Creus parlava de la inactivitat, ja en aquelles dates, dels molins fariners. Un fet provocat per la manca de cabal d’aigua i per efecte, sembla, de les tales de boscos que s’havien fet al Penedès.⁷⁰

Un indicatiu evident de les importants activitats molineres a la comarca ens els dona l’existència de nombrosos camins que perpetuen la seva memòria: camí molinant, camí moliner, camí molinet...⁷¹ Noms que es repeteixen a molts indrets de la nostra geografia i que recorden els trajectes que hom seguia per anar als molins.

Altres topònims recordatoris són el Rec o la Resclosa. El Rec, ja esmentat cap el 1593, era el canal que desviant l’aigua del riu la portava cap els diferents molins que estaven més separats del curs fluvial.⁷² Una part de l’antic rec va ser eliminat amb la construcció de la carretera de Vilanova i la Geltrú a l’Arboç i la resta dels trams han desaparegut amb el temps. L’aigua es

desviava del riu cap el rec al indret on hi havia la resclosa. Inicialment, aquestes recloses eren fetes de fusta i es podien muntar i desmuntar. Més endavant es feren d'obra amb caràcter permanent. Al Foix resten indicis d'aquestes rescloses a l'alçada de Rocacrespa i també prop de Lurdes, per sota del molí d'en Galtés. Damunt les pedres que sobresurten del riu encara es poden veure perfectament els forats perforats artificialment que servien per muntar-hi les recloses mòbils.

El juny de 1847 l'Ajuntament cubellenc feia arribar a la Junta Principal d'Agricultura i Comerç de Barcelona l'estat dels seus molins. Una informació exigida per triplicat segons un model elaborat publicat pel butlletí oficial de la província i cursat a totes les poblacions amb molins.⁷³

L'informe de Cubelles és datat el 10 de juny de 1847 i concreta que es refereix a la "Villa de Cubellas y Cuadras de Gallifa y Rocacrespa". Una nota prèvia advertia de: "no regarse de la agua de dichos molinos ninguna fanega de tierra".

El quadre de dades esmenta que els molins s'alimenten de l'aigua de la "Riera de Foix", que hi ha "una presa" en el seu recorregut i que cinc dels molins corresponen a les "Cuadras", i només un al terme de Cubelles [el Molí de Baix]. S'ignora la pregunta referent al consum d'aigua per segon, però no així el volum de la mòlta. S'hi declara que es molen 1690 "fanegas" – faneques– anuals.⁷⁴

Pel seu interès transcrivim les observacions finals que s'hi fan: "Los molinos son sencillos y solamente muelen una pequeña temporada en invierno, en razón de que no reciben más aguas que las pluviales que corren por la riera llamada de Foix, y los sobrantes de los molinos de Castallet [sic]: que por lo mismo que la agua no es continua ni segura son muy poco concurridos en términos que muchas veces la poca que se recoge se pierde por falta de trigo para moler: que lo que rinden es muy poco en razón a molerse a seis cuartos,

y a lo más a ocho por cuartera”.

Anar a moldre la farina també tenia els seus perills, com ho reflecteix una notícia del *Diario de Villanueva* de 1856: “la riera de Cubellas arrastró en su avenida a una desgraciada niña de 10 a 12 años, que venía del molino con un mulo cargado de harina (...)”

Quan no la força de l’aigua,era l’atac de serps ferotges! ⁷⁵ La Guisla feia uns ulls com a taronges i s’arrambava a l’avi.

–No t’amoïnis –diu l’avi.

–Avui dia anant al forn del barri et pot atropellar un cotxe i passar-te mil coses més.

–Cert ! –diu la Guisla ,mentre pensa en aquella nena que podia tenir si fa o no fa la seva mateixa edat.

La noia, submergida en aquests pensaments, ni s’ha adonat que s’havien apartat del camí de Mas Trader i del curs del riu. Enfilaven ara el carrer del molí Nou, ja dins de la urbanització del corral d’en Cona. En aquella cantonada desnivellada s’alçava el següent del seus objectius: el molí Nou.

2.7 EL MOLÍ NOU

Segons Xavier Miret el nom de molí Nou no s’esmenta fins ben entrat el segle XIX, en documentació del 1818 procedent de l’Arxiu municipal. ⁷⁶

En sentit contrari, Vicenç Carbonell ens apunta que el molí Nou ja es documenta l’any 1787 segons dades del Llibre de Comptes de Rocacrespa. Les anotacions de Núria Pinos assenyalen que el molí ja era “esmentat en una concòrdia entre regants i moliners del 1599 i que el 1845 encara funcionava”. ⁷⁷

La construcció ha compartit el nom de molí Nou amb altres que

l'identifiquen com a molí de Mas Trader⁷⁸. Ens han arribat poques notícies d'aquest molí hidràulic i tot sembla indicar, com evidencia el propi nom, de que es tracta del molí més modern del terme, probablement original del segle XVIII.⁷⁹

Vicenç Carbonell fa referència a una documentació procedent de mas Trader de l'any 1588 on es parla d'un molí enderrocat conegut anteriorment com a molí de la Mata dins la quadra de Rocacrespa. Aquest molí s'atorgà com a dot junt amb la "casa del Trader".⁸⁰ Desconeixem quin era i on era aquest molí i quina relació tindria amb el posterior molí de mas Trader o molí Nou.

Joan Virella constata que el molí havia format part des dominis del corral d'en Cona. Confirma que es tractaria del més nou dels molins de la riera del Foix i posa de manifest les fonts que asseguren que aquest molí no va funcionar mai.⁸¹

Fins fa pocs anys les restes del molí Nou presentaven un aspecte llastimós i decadent. Quedaven unes poques parets de l'habitable i només l'arc de sortida de l'aigua del carcabà que es trobava tapiat i les parets de la bassa evidenciaven l'antiga funció de la construcció. Fou durant l'any 1997 que adquirit per uns nous propietaris l'edificació s'ha restaurat i convertit en residència. La nova fisonomia ha sabut conservar l'arc de sortida i les parets originals de la bassa que s'han integrat dignament entre els nous materials de construcció.

Sembla que, més enllà dels topònims, el molí Nou mantindrà durant força temps alguns trets de la identitat de la seva activitat com a molí. Ens en congratulem.

La Guisla i el seu avi deixen el carrer del molí Nou i continuen pel carrer Arbós enmig de noves residències i terrenys en venda. Ara seguiran aquest darrer camí, asfaltat en un primer tram, un xic allunyats del curs del riu. A la

riba dreta del Foix s'aixeca la urbanització de mas Trader. En aquest altre costat caminaran a redós de la muntanya fins a la carretera del Pantà que uneix Vilanova i l'Arboç. En aquest punt arribaran a un altre dels punts emblemàtics del recorregut: el molí del Salze.

Queda encara una bona estona i aprofitant que ara el Foix els hi queda una mica lluny, l'avi desfila tota una colla de notícies al voltant d'aquest riu tan estretament lligat als molins i a Cubelles.

2.8 EL FOIX I ELS MOLINS

Sense riu no hi hauria molins d'aigua al nostre terme. És evident. El Foix ha estat molt vinculat a la geografia física i humana de Cubelles. Físicament perquè travessa tot el seu terme de nord a sud i perpendicular al mar. Una sinuosa de meandres que perfila un traçat decidit i emmotlla el territori. La seva desembocadura a la Mota de Sant Pere i la transformació d'aquest indret en espai natural es un aspecte rellevant de la vila.

En la vessant humana el riu ha propiciat aigua pels conreus i també el naixement de la indústria molinera que centra la nostra atenció.

No estan de menys aquelles paraules amorosides de poesia que li dedicà precisament en Joan Roig, el Joan del Molí, a mitjans dels cinquanta: “quan les llàgrimes del Foix corrin galtes avall seran la riquesa per als nostres conreus, i Cubelles serà la fadrina casadora més cobejada del nostre entorn”.

El Foix serpenteja prop d'una cinquantena de quilòmetres des de la capçalera del Penedès. Malgrat que Salvador Palau ha comptabilitzat més de cinquanta molins d'aigua a les ribes del Foix, incloses les rieres de Pontons i de Marmellar ⁸², el nostre riu ha estat històricament ignorat i menyspreat en la seva modèstia.

L'any 1780 Jaume Caresmar feia fonedissa la seva existència tot i que el Foix ja activava de manera satisfactòria molts molins fariners de les rodalies.

83

El Foix presentava cabals modestos, però dignes. Al hivern, l'aigua glaçada propicià l'existència de pous de glaç i, fins i tot, els carruatges podien travessar el riu sense trencar les plaques de gel. ⁸⁴

Aquest aparent baix nivell d'activitat del Foix, ja abans de la construcció del Pantà, ajudà a la degradació de la seva denominació de riu. De molts anys enrere, que els autòctons de la contrada s'han referit a aquest curs fluvial no pas com a riu Foix, sinó com a riera de Cubelles. ⁸⁵

El fet més significatiu que va contribuir a la minva definitiva del cabal d'aigua del Foix en els seus trams finals i la decadència de l'activitat molinera en terme de Cubelles fou la construcció del pantà de Foix iniciada el 1912. ⁸⁶

El projecte de pantà aprovat l'any 1909 tenia com a objectiu l'aprofitament de les aigües retingudes per poder regar les terres de conreu del terme de Cubelles, entre d'altres. Per això es projectà un rec que anava de l'embassament fins a l'alçada de Rocacrespa. Allí el rec es bifurcava seguint dues direccions. Una anava cap a Vilanova i Sant Pere de Ribes, i l'altra cap a Cubelles, Cunit i més endavant Calafell.

—Així que el Pantà fou la causa de la desaparició dels molins? —increpa la Guisla.

—D'alguna manera sí. Però pensa que la precarietat del seu cabal i l'avenç de la tècnica aviat hagueren acabat igualment amb els molins tradicionals. ⁸⁷

Poc a poc, l'avi Eudald i la Guisla s'han anat acostant a una nova etapa del itinerari. Sobrepassat el revolt del camí poden observar aquella façana de tons vermellosos. Es troben davant del molí del Salze.

3. MOLINS D'AIGUA (2ª PART);Error! Marcador no definido.

3.1 EL MOLÍ DEL SALZE

El molí del Salze és una masia amb història. La seva situació a peu de carretera de l'Arboç i punt d'enllaç de l'antic camí d'accés a mas Trader, Cubelles i urbanitzacions de la rodalia, l'han convertida en punt de pas.

El nom prové del salze que hi havia plantat en aquesta masia.⁸⁸ Un arbre centenari que va morir cap a les darreries dels anys 80 del segle XX.

Avui el molí s'ha convertit en masia i queden poques restes de la seva antiga funció molinera. La part més vistosa de base quadrada amb teulada a quatre vessants i tons vermells és una construcció més moderna.

L'antic molí es trobava a l'edifici annex d'una sola planta. El vell carcabà es troba al soterrani del que havia estat la casa dels masovers. Les estances del molí foren convertides en quadres i corrals pels animals. El signe més evident del molí és l'arc i conducte de sortida de l'aigua del carcabà. L'agost del 1997 Jordi Casas, al *Diari de Vilanova*, donava alguns detalls descriptius del interior del vell molí.⁸⁹

Acompanyats del masover de la masia, en Pere Soler, la Guisla i el seu avi es deixen anar pel canal de sortida cap al soterrani. En obrir la porta cal vetllar perquè no s'escapi un conill trapella amb desitjos de llibertat. La sala central presenta un arc apuntat amb una biga de fusta que el travessa. Es tracta d'un muntatge que formava part del molí. A la dreta s'hi veu una altra sala plena

de gàbies de conills.

Es just a l'esquerra de l'entrada que s'hi troba el que fou l'estança principal del molí. Abans d'entrar-hi i gairebé sota la llinda de la porta l'avi s'adona de que a terra s'hi troba un tros de mola o pedra de molí trencada. Ressalten en la foscor les estries corbes damunt la pedra. L'habitació no té llum natural ni artificial. Mercès a l'ajuda d'una lot els visitants contemplen el seu interior. En un dels recons s'hi amaga un conill ben arrecerat. La sala està buida, amb les parets de pedra i només en destaca una grossa pedra amb forma i funcions de banc en un dels laterals.

La Guisla té pressa per sortir. La neguiteja no saber on posa els peus i porta el cap ple de teranyines. En tornar a sortir, just a l'esquerra de la porta, contemplen les restes del vell forn de pa.

El rec del molí arribava al Salze per l'actual traçat de la carretera de l'Arboç. D'aquí, l'antic rec continuava per un camí proper al riu fins el molí Nou. Xavier Miret i Joan Vidal indiquen que: “a la vora [del molí del Salze] hi passava el rec d'aigua que feia cap el molí de Baix, el de la Palma i el de l'Estapé”.⁹⁰

Aquest camí, avui transitable, es coneix per camí de l'Arboç, del Salze o Rec dels molins.

La història del Molí o masia del Salze està estretament lligada a la contrada de Rocacrespa.⁹¹ En algunes grafies el topònim apareix com a El Salzer.

Les primeres notícies documentals es remunten al segle XV. Apareixen dades del molí del Salze l'any 1498.⁹²

Avinyó assenyala que l'any 1590 el moliner era Enric Carbonell.⁹³

El Molí del Salze està vinculat a la nissaga dels Guillem Rovirosa. El molí fou atorgat en dot per Caterina Ballester de Vilanova i la Geltrú al seu marit Guillem Rovirosa dit “lo frare” a principis de segle XVI.⁹⁴ En morir aquest, el testament convenia en que el molí seria repartit entre els seus dos fills i dues

filles. L'hereu, Guillem Rovirosa, comprà la part dels germans per evitar la venda del molí.

Altres fonts ens parlen de Pere Clos com a moliner del Salze l'any 1703 o de Josep Mayner "moliner de Pacs, habitant al molí del Salzer" l'any 1706.⁹⁵

En èpoques més contemporànies la masia ha estat habitada a temporades per gent diferent. Entre ells anotem l'estada de l'escriptor vilanoví Oriol Pi de Cabanyes. Alguns dels moments passats en aquest indret han quedat immortalitzats en el seu dietari *Llibre d'hores*.⁹⁶

Actualment en són masovers Pere Soler i Andreu i Carme Hugué i Romagosa.

La Guisla i l'avi Eudald han contemplat encara una bona estona la façana de la masia, han donat un tomb pels voltants de la casa tot cercant la soca de l'antic salze prop del safareig i s'han acomiadat de l'indret i dels seus estadants, el Pere i la Carme. Han seguit pel vell camí de Rocacrespa entre el Foix i la carretera caminant enmig de vinyes.

El proper molí riu amunt és el de can Cucurella. Abans, però, han d'arribar a Rocacrespa. Les rodalies de la mil·lenària Rocacrespa són les que de moment centraran l'atenció dels nostres viatgers.

3.2 ROCACRESPA I RODALIES

El camí travessa el riu. Du poca aigua i es pot sortejar tot saltironant de pedra en pedra. A l'altra banda, a la riba dreta del riu on accedeixen per primer cop, el camí continua ara enmig d'una arbrera. Vorejant un marge de pagès el sòl és una catifa de pinassa. Passen pel costat d'un roure imponent i pocs metres més enllà la Guisla s'atura sorpresa per algun fet.

Poc abans d'arribar a Rocacrespa el riu és travessat a una certa alçada per un

cable d'acer. A aquest costat hi veiem la roda amb maneta que s'emprava per desplaçar el ganxo que encara penja del cable horitzontal.

–Què és això, avi? –pregunta la noia.

–Són les restes de l'antic transbordador.

En efecte, aquest transbordador aeri haví servit en altres èpoques per fer arribar queviures a les cases de Rocacrespa i viceversa. Això era quan aquella riba del Foix quedava aïllada per les aigües del riu i impossibilitava l'accés normal per terra. Avui les restes rovellades del transbordador encara travessen el paisatge en senyal de record.

Tenim Rocacrespa al davant i des d'aquest punt tenim una magnífica vista del turó del Castellot a tocar dels contraforts de la muntanya de la Talaia a l'altra banda de riu. Avui del Castellot no en queden més que unes parets d'un parell de metres d'alçària del que probablement fou una antiga torre de guaita.

–Un dia hi pujarem. Des de dalt hi ha una vista extraordinària de bona part del terme de Cubelles –diu l'avi.

Una visita escadussera a Rocacrespa, citada en documents de l'any 977, els hi permet de contemplar la bonica capella de Sant Jaume amb un accés de reminiscències àrabs; Cal Frare, la casa més antiga de l'indret; la majestuosa masia dels Rovirosa i algunes pedres de molins fariners i d'oli escampades per l'era.

Una vella pedra fa les funcions de taula.

–Som-hi. Cal fer camí que el sol no afluixa.

Després de sortejar el gual sobre el riu pugem fins la carretera. Davant seu observen una cavitat de petites dimensions.

–És la coveta de la carretera –s'avança l'avi Eudald.

La coveta de la carretera va aparèixer quan les obres d'ampliació d'aquest vial l'any 1969. Les excavacions arqueològiques realitzades van descobrir un

bon grapat de peces d'os de collarets, destrals votives de sílex neolítics i altres elements. Abans de deixar el indret reculen per la carretera en direcció a Vilanova.

–A on anem aví? –protesta la Guisla.

–No t'amoïnis, dona. Només retrocedim uns pocs metres.

Cal fixar-se en un darrer detall. Pocs metres carretera avall, a mà dreta i a la vista de Rocacrespa hi ha les runes d'una construcció coberta de bardisses.

A la part més meridional destaquen les parets d'una bassa de bones dimensions perfectament identificable. La paret que dona al riu presenta uns detalls constructius apreciables. S'hi veu que s'utilitzaren per a la seva construcció grosses pedres de la riera. Ens costa, però, de percebre la resta de l'edificació. Cal fer una mica de tomb pel mig de la vegetació paral·lela al riu per entrar-hi. Els esbarzers s'obstinen a barrar-nos el pas. Finalment aconseguim guanyar l'entrada del recinte. A dins runes i bardisses i res més. Res més?. Amagada pels esbarzers i encastrada en una de les parets sembla veure-s'hi quelcom. Es tracta d'una pica de pedra de forma rectangular i gruix apreciable. A la part frontal s'hi observa el forat del broc de sortida d'aigua en el centre d'un rosetó gravat a la pedra. En aquesta mateixa cara i amb certa dificultat s'hi pot llegir una inscripció cizellada. Hi diu: "Pila de 20 quintales y de capacidad una carga de agua traída de la ría en el año 1808". La darrera xifra ofereix dubte i podria tractar-se del 1808 o del 1868, tot i que ens decantem per la primera.⁹⁷

Tenim doncs una pica de pedra de més de 800 quilos de pes. La càrrega d'aigua és una antiga mesura de capacitat per a cabals d'aigua. Què és doncs aquesta construcció i quina funció tenia?.

Una pica de mesura de cabals d'aigua, la bassa reguladora i la situació vora el riu, probablement al indret per on passava el rec dels molins provinent de la resclosa de Rocacrespa en direcció al Salze, ens semblen indicar que es

podria tractar d'una estació d'aforament relacionada amb el control del rec que subministrava els molins.

—No és més que una hipòtesi —diu l'avi a la Guisla.

La noia estava entusiasmada amb la troballa. Ambdós desferen de nou el camí per tornar cap a Rocacrespa mentre pensaven que potser seria bo que alguna institució es fes càrrec de la pica de pedra abans que algun desaprensiu l'espoliï del seu lloc.

Passat Rocacrespa, el riu dibuixa un accentuat meandre que sembla envoltar el mil lenari llogaret tot cercant l'aixopluc de la muntanya.

3.3 EL MOLÍ D'EN CUCURELLA

Avi i neta contempen ara la restaurada masia de can Cucurella convertida avui en casa de colònies can Foix, un topònim imposat sense cap ni peus. En un revolt de carretera a la vista de la masia i camuflades enmig de canyes i vegetació hi han les restes de l'antic molí d'en Cucurella.

El vell edifici del molí fou enderrocat el 2 d'abril de 1970, segons indicacions precises de Vicenç Carbonell, amb l'objectiu de millorar la visibilitat d'un revolt quan les obres de condicionament de la carretera de l'Arboç. Algunes de les darreres fotografies fetes als anys seixanta mostren una edificació regular de planta rectangular amb coberta de teula a quatre vessants. La planta baixa, que probablement allotjava el carcabà, presentava unes minúscules finestres pròpies d'aquesta estança i el portal arquejat d'entrada. Hi havia un pis superior i unes golfes amb tres finestres a la façana frontal.

Avui tant sols en resten dues parets en angle ben escadusseres que en res fan pensar de quina mena de construcció és tractava.

Joan Virella ens parlava d'un monumental rellotge de sol que lluia a la façana

principal del molí i que testimonien algunes fotografies que ens han arribat.

L'any 1966 deia que: “se aprecia aun hoy dia el arco de salida del agua”.⁹⁸

Can Cucurella centrarà l'atenció d'aquest particular itinerari. Les seves rodalies ens reserven les restes del molí i també les del ben conservat pou de glaç de can Cucurella a pocs metres del riu. En parlarem més endavant.

El molí fou més conegut en temps pretèrits com a molí d'en Rovirosa, la família propietària, lligada de ben segur a la nissaga dels Rovirosa de Rocacrespa.

Segons dades aportades per Vicenç Carbonell el moliner Antoni Cucurella es documenta a partir de l'any 1619. Consta que els Cucurella s'establiren a la masia l'any 1589.⁹⁹ Carbonell anota que un Cucurella va ser el marit de la germana de Gabriel Vilanova, senyor de Rocacrespa. El mateix autor relata els fets que succeïren al molí: “a finals del segle passat, uns malfactors van assaltar Can Cucurella on, a més de robar, van cremar els ulls de l'amo, pare de l'últim propietari, i el van deixar cec”.¹⁰⁰

També tenim notícies d'alguns Cucurellas de Cubelles, probablement vinculats al molí.¹⁰¹

A pocs metres de les restes del molí i dins la llera del riu podem observar uns orificis artificials de forma rodona perforats a les pedres de la riera. Tenen aproximadament un pam de diàmetre i en altres temps devien servir, atesa la seva regular disposició transversal al riu, per muntar-hi una resclosa de fusta.

Aquest és, estrictament, el darrer molí del terme. Més enllà dels fins ara esmentats cal consignar les notícies referents a d'altres molins dels que ni tant sols en sabem l'emplaçament i que en algun cas podrien correspondre a una altra denominació dels fins aquí referenciats.

El segle XV es cita el molí d'en Pujol segons documentació de l'Arxiu Parroquial de la Geltrú de l'any 1456.¹⁰²

L'any 1525 s'esmenta el molí de les Tries, fet que es repeteix a les darrerries

del mateix segle XVI.¹⁰³

Joan Virella apunta que en un *Diario de Villanueva* de l'any 1859 apareix el molí anomenat “casa Coll de Ribas”, al costat de la riera de Cubelles.¹⁰⁴ No tenim més dades ni ens consta la ubicació d'aquesta construcció.

3.4 MOLINS A CATALUNYA

La Guisla i el seu avi abandonen finalment les runes del vell molí. Es dirigeixen poc a poc cap a la masia de can Cucurella. Allà descansaran una mica, menjaran quatre fruits secs i beuran aigua. Després avançaran fins el pou de glaç de can Cucurella i canviaran de temàtica. S'hauran acabat els molins.

–Estem prop del final del terme de Cubelles –adverteix l'avi Eudald.

–Ja s'ha acabat? –replica la Guisla rondinant.

–No, no encara. Queden moltes coses per veure.

Per tancar el tema dels molins l'avi li explicarà quatre notícies de l'activitat i la història molinera arreu del país. Després li parlarà del molí d'en Galtés de Lurdes, ja en terme de Castellet però a tocar del de Cubelles i que després, ja al final de l'excursió, tindran temps de visitar. L'avi aprofitarà per explicar alguna cosa dels molins de Castellet, sobretot del molí Vell, les restes més ben conservades dels termes veïns. Acabaran tot comentant els vestigis d'algun altre molí de les rodalies i uns apunts introductoris als molins de vent, inexistents al terme de Cubelles, però presents en terres del voltant.

–Des de quan hi ha molins a d'aigua a Catalunya? –pregunta la Guisla.

L'avi li explica que son qüestions d'aquelles en que els experts no s'acaben de posar d'acord. En tenim notícies documentals del segle VIII a l'Alt Berguedà, a La Pobla de Lillet.¹⁰⁵

–El teu poble ! –esclata la Guisla encertadament.

–Qui foren els introductors i constructors d’aquests molins?

S’alternen hipòtesis. A voltes atribueixen a la gent vinguda d’Europa, altres a la influència de la cultura islàmica del sud, i fins i tot qui creu que varen ser desenvolupats per gent del país.

Virella aporta notícies provinents del Cartulari de Sant Cugat del Vallès referents als molins de la conca del Foix anteriors a l’any 1000. ¹⁰⁶

Abans del segle X els molins eren propietat de particulars que els gestionaven lliurement. Més endavant es convertiren en propietat senyorial de règim feudal en qualitat de monopoli. A partir del segle XIV s activarà un procés de retorn dels molins als particulars. No oblidem que en altres èpoques les aigües eren de domini particular, i com a tals element patrimonial.

Els molins d’aigua sovintejaren ben aviat al costat d’aquells rius i cabals que permetessin mínimament el seu aprofitament. A les darreries del segle XVIII Francisco de Zamora no s’està d’assegurar que: “en Cataluña los ríos estan muy aprovechados”. ¹⁰⁷

És evident, però, que la indústria farinera va recular a partir del segle XVIII, paral·lelament a la regressió del blat i cereals en benefici de l’expansió de la vinya. ¹⁰⁸

Jordi Nadal assegura que la figura del moliner: “ha estat –amb el teixidor– l’expressió més pregona de l’home industriós”.

L’any 1889 es publicava a Barcelona la revista *La Molineria Española*. ¹⁰⁹

Sovint, els molins fariners foren reconvertits en altres activitats: trulls d’oli, molins paperers o indústries tèxtils, a efectes d’aprofitar la seva excel·lent situació. Una avantatge i alhora un risc elevat. Molts d’ells s’aixecaven pràcticament dins la llera del riu i amb tècniques constructives rudimentàries que els exposaven a ser destruïts per una riuada o aiguat.

Molts molins d’aigua es dotaren el segle XIX de màquines de vapor que per

compensar i resoldre els cicles irregulars de treball provocats pels cabals reduïts d'aigua .¹¹⁰

Els llargs períodes de sequera al segle XVII també feren aparèixer molins de vent. Els molins de mola tradicional donaren pas als molins de corrons o mòlta gradual.¹¹¹

En acabar la guerra d'Espanya alguns molins tornaren a treballar per eixugar la manca de recursos i les necessitats més bàsiques de la població. Altres molins es dedicaren a generar electricitat domèstica per abastir petits nuclis de població.¹¹²

3.5 EL MOLÍ D'EN GALTÉS

El Molí d'en Galtés el trobem a la riba dreta del Foix, el primer del nostre recorregut a aquesta banda de riu. Situat a pocs metres del gual que permet l'accés al recinte del Santuari de la Mare de Déu de Lurdes, ara ja en terme de Castellet i la Gornal.

Vicenç Carbonell ens indica que l'any 1569 es parla del "molí fariner demunt Rocacrespa", aleshores en mans de Miquel Gassó, que l'arrendà a Joan Prats, pagès i moliner de Cubelles.¹¹³ El mateix autor assenyala que com a molí del Galtés es tenen dades a partir del 1779.¹¹⁴

El molí i la masia d'en Galtés eren propietat del vilanoví Ceferí Ferret. També era el propietari dels terrenys dels voltant i qui feu construir el Santuari.¹¹⁵

Avui, les restes del molí d'en Galtés son unes de les més interessants que es poden observar a les rodalies. La proximitat al terme de Cubelles i la seva integració en el conjunt que formen els molins cubellencs del Foix fa que aquest molí el podem comptar com a propi. A pocs metres del riu es manté

gairebé intacte la cambra del cacau o carcabà i la bassa de l'aigua. D'aquesta darrera, encara que coberta de vegetació, ressalten les parets de pedra i uns contundents contraforts que l'apuntalen i que són ben visibles des de la mateixa carretera. El cacau o part baixa del molí presenta una volta apuntada o de mig punt de característiques medievals. Algunes fonts daten la seva construcció al segle XIII o XIV.¹¹⁶

La sala té prop de set metres de llargada i poc més de quatre d'amplada. Exhibeix l'arc de sortida de l'aigua i una finestra centrada en un dels seus laterals mirant al riu. En el punt més alt de l'arc té una alçària de gairebé dos metres i mig. Una cota que resulta enganyosa en tant que el sòl de l'estança presenta un important gruix de sediments, llots i fang. Enmig de la brutícia criden l'atenció els salts de les petites granotes que hi habiten.

També centren la nostra atenció les restes de dues moles, una partida pel mig, d'uns 135 centímetres de diàmetre i un pam llarg de gruix. També són dignes d'esment la pedra que tanca l'obertura del sostre, que presumiblement comunicava amb l'estança superior. Hi ha diferents obertures a les parets en forma d'espitlleres, cavitats laterals i un forat de desguàs.

3.6 ALTRES MOLINS

En un capítol precedent s'ha dit que l'estudiós Salvador Palau de Santa Coloma de Queralt, havia comptabilitzat les restes o notícies de més d'una cinquantena de molins a la conca del Foix.

En aquesta breu referència a altres molins d'aigua lluny del terme de Cubelles ens centrarem únicament en aquells que trobaríem riu amunt fins la confluència del Foix i la riera de Marmellar darrera de Castellet. Això són el molí de Xoriguera i els molins Nou i Vell de Castellet i la Gornal.

Considerem un complement adequat a la nostra història. Farem esment de les notícies d'algun altre molí d'aigua dels termes veïns i molt particularment del curiós molí de Mar de Vilanova i la Geltrú.

Uns pocs quilòmetres més amunt de Lurdes trobem la magnífica masia de Xoriguera. A la seva partida hi hagué el molí de Xoriguera, conegut per El Molinot.

Joan Virella deia l'any 1966 que encara en quedaven restes d'algunes parets i la bassa.¹¹⁷

Sota l'espadat de Castellet i cobertes per les aigües del pantà sobresurten tímidament les restes del molí Nou de Castellet. Devia treballar com a complement del molí Vell, del que n'aprofitava l'aigua sortint, i Palau ens diu d'ell que era: "més modern i sense massa interès".

Tot el contrari del molí Vell. Aquest està situat darrera Castellet, entre el Foix i la carretera de les Masuques. La construcció passa desapercibuda envoltada de bardisses i vegetació. L'accés a l'interior de l'estança és molt dificultós, fet que l'aïlla de curiosos i desaprensus. Darrera el molí es pot observar la bassa i el cup tot i que la sala superior està enrunada.

La sala de moldre té sis metres i mig de llargada i cinc d'amplada. El seu interès constructiu radica en la coberta de tres voltes de canó que descansen en tres arcs apuntats. Palau apunta que: "el podríem situar a l'entorn del segle XII". A l'interior es conserva bona part del mecanisme d'accionament, un volant de fusta i engranatges de ferro, i dues moles, una de trencada. També s'hi poden observar unes curioses galeries subterrànies plenes de sediments que sembla que canalitzaven l'aigua sobrerera fins el molí Nou i es veu una part de la instal·lació que li permeté de generar electricitat després de la guerra.

L'existència d'un curs d'aigua com el Foix afavorí, òbviament, la presència d'una indústria molinera a Cubelles. En municipis veïns la manca d'aigua

obligà a buscar altres alternatives. Molins manuals o de sang primer, i més endavant molins de vent.

No obstant això, al municipi veí de Vilanova i la Geltrú hi podem trobar les restes d'un molí d'aigua construït vers 1799.¹¹⁸ El molí de Mar pretenia ser accionat per la força de l'aigua del mar, un cas inèdit al nostre litoral. L'impuls de les ones accionarien unes bombes que pujarien l'aigua a una bassa superior. El buidat de la bassa per gravetat activaria el moviment de les moles. Fou un projecte fracassat perquè el seu inventor no va preveure l'extrema calma de la nostra mar. Avui, les seves restes recorden l'agosarada iniciativa.

Joan Virella apuntava el cas inèdit de la masia La Pallissa a tocar de la Creu de Sant Joan a Vilanova i la Geltrú. Sembla que disposava d'un molí fariner accionat per l'aigua d'una bassa que la recollia del reguerot del Camí dels Escalons.¹¹⁹

3.7 MOLINS DE VENT

—Hi ha molins de vent a Cubelles ?

—És clar que no. Tenien un riu i era la força d'aquesta aigua la que aprofitaven. Pensa que estem en una zona on tampoc hi bufa massa el vent.

L'avi Eudald no en sap gaires coses de molins de vent, però sap que n'hi havien en termes veïns i cal dir-ne quatre mots. Sovint, i en molts indrets, les restes dels vells molins s'han confós per antigues torres de guaita. Normalment les portes i finestres s'obrien a la part contrària de la direcció del vent dominant. El casquet superior amb les pales era mòbil per orientar-lo al vent. Els molins de vent eren tècnicament més complexos i moderns que els d'aigua, doncs els calia l'engrenatge i el mecanisme d'orientació.

No sabem del cert en quin moment i de la mà de qui s'introdueixen els molins de vent al nostre país. Probablement eren gent provinent del centre d'Europa o de França.

–Molins com els que surten al Quixot? –fa la Guisla.

–Cert, “que aquello que allí se parecen no son gigantes, sino molinos de viento” –recita l'avi.

La confusió del cavaller foll de Cervantes va fer pensar que els molins foren introduïts a la Península cap el segle XVI. Caro Baroja demostrà que ja eren coneguts al segle XIV.¹²⁰

No sabem del cert quina de les dues feines era més feixuga, si el moliner de molí d'aigua o el de molí de vent. La tradició popular es contradia. D'una banda es diu: “Pescador de canya / i moliner de vent /no necessiten notari / per fer testament”.¹²¹

Altres dites van en una altra direcció: “Molino de viento, poco trabajo y mucho dinero”.¹²²

En un moment de la descripció s'ha parlat d'un camí moliner que des de Vilanova arribava fins el molí de Sant Pere. Aquest camí sortia de Vilanova i passava pel molí de vent d'en Llançà i pels dos molins de la Serra de Santa Llúcia amb bona visió sobre la plana cubellenca. Avui, a Vilanova queden les restes d'aquests darrers, “els dos molins”, el d'en Llançà que dona nom al barri del molí de Vent, i el molí de l'Escardó (1616) prop d'Adarró.¹²³

Sabem que l'any 1834 funcionaven tres molins en aquesta vila.

Alguns autors apunten la hipòtesi de que aquests molins de vent eren regentats per ciutadans provinents dels Països Baixos.

Més cap a llevant i en terme de Sitges s'aixequen les restes del Molí de Miralpeix. A Sitges s'han preservat altres topònims que recorden l'existència d'altres molins de vent: el Molinot o molí de Sant Sebastià i els Dos Molins o Molins de la Devesa, el Gros i el Xic.¹²⁴

Encara podríem esmentar les restes del inacabat molí del castell d'Olivella dins la comarca del Garraf.

El pas dels anys ha afectat irremissiblement les restes físiques d'aquests pretèrits molins d'aigua i de vent. Unes runes que, com deia Joan Virella l'any 1966: “serveixen per contemplació i delectació d'excursionistes, pintors, poetes i tota persona amb sensibilitat a l'ànima en aquesta atzarosa època que ens ha tocat viure”.¹²⁵

I prou.

Des de can Cucurella, l'avi Eudald i la Guisla han seguit propers i paral·lels al curs d'aigua. Riu amunt per la riba esquerra. El riu dibuixa un meandre pronunciat i adreça cap el nord. És una zona obaga aixoplugada pels espadats a l'esquena de Rocacrespa. Molta vegetació i la remor de l'aigua que s'escorre entre les pedres.

–Mira avi, una barraca de vinya !.

4. POUS DE GLAÇ; Error! Marcador no definido.

–No. No és una barraca de vinya –va dir l’avi a la Guisla– és un pou de glaç !

–Un pou de què ? –respongué la Guisla embadalida.

–Un pou de glaç, l’únic de les nostres contrades. A dins s’hi guardava el gel format al riu durant el hivern.

–I perquè el volien ?

–Fa molts anys no hi havien neveres, no hi havia gel industrial com ara. El gel natural i la neu s’utilitzaven aleshores per a la conservació d’aliments, amb finalitats medicinals o com a refresc.

4.1 LA INDÚSTRIA DEL GEL

La utilització de gel o neu amb finalitats medicinals o refrescants s’inicia cap el segle XVI. Per aquesta finalitat s’emmagatzemava de diferents formes per a preservar-la fins el moment del seu consum. Això es feia als soterranis de les cases i sobretot en els anomenats pous de glaç construïts dins o fora de les poblacions i sovint prop dels punts de formació del gel.

La cosa no venia de nou, atès que romans i àrabs ja guardaven la neu en forats per poder refrescar els vins o fabricar sorbets.¹²⁶

Podem parlar de pous de glaç, de poues o de poses, segons la zona. Sí però, que diferenciem entre pous de glaç o de gel, i pous de neu. Aquests darrers

eren propis de llocs on abundava la neu en èpoques hivernals.

Amb el temps, el gel va passar a convertir-se d'un luxe només a l'abast de les classes més benestants, a un article de primera necessitat i de consum habitual. Bé per a la conservació d'aliments¹²⁷ o amb funcions medicinals: antitèrmic contra la febre, per tallar hemorràgies o com antiinflamatori i analgèsic. Poc a poc, el seu ús s'aniria banalitzant i fou utilitzat per refrigerar begudes.¹²⁸ Els volums de producció estaven estretament lligats a les condicions meteorològiques. Així doncs, al llarg d'un hivern s'establia una relació directa entre les temperatures i el nivell d'activitat als pous.¹²⁹

El gel artificial es desenvolupà cap a l'any 1870 i ràpidament s'inicià la seva difusió i popularització tot i que "es deia que el gel natural aguantava més que el industrial".¹³⁰ La guerra del Francès i les guerres carlines del XIX contribuïren a la decadència dels pous. Conflictes militars, bandolers i inseguretats no afavorien aquelles i altres activitats aïllades dels nuclis habitats.¹³¹

4.2 POUS DE GLAÇ

Per raons òbvies, els pous de glaç eren construïts i recoberts de pedra, situats en zones obagues de la muntanya i ben a prop del lloc de formació del glaç: basses, rius, llacs... Normalment eren recoberts amb parament de pedra seca o aprofitant la pedra natural del terreny. Tenien forma circular, tot i que hi ha notícies que ens parlen de pous de forma quadrada.¹³²

Alguns cops l'aigua era desviada a una bassa de terra propera al riu. Els pous tenien habitualment una part profunda excavada en el terreny de forma cilíndrica o lleugerament cònica que aprofitava les condicions tèrmiques del subsòl i una part externa de pedra semiesfèrica que feia les funcions de

coberta.

Els pous disposaven d'una obertura principal com a boca de càrrega o descàrrega situada a la part superior del tram cilíndric (altres pous tenien accés per la part fonda). Unes petites obertures a alçades variables repartides per la seva perifèria feien les funcions de respiradors.

4.3 EL POU DE GLAÇ DE CAN CUCURELLA

El de can Cucurella és, probablement, uns dels pous de glaç més propers a la costa.¹³³ Aquesta masia cubellenca disposava, doncs, de molí i de pou de glaç. Tenim referències d'altres indrets en que pou i molí compartien un mateix edifici.

La Guisla no s'equivocava. La seva visió recorda una de les barraques de vinya que tant proliferen a la zona en forma de casquet semiesfèric i construïda de pedra seca. En acostar-nos-hi però, endevinem algunes de les seves peculiaritats.

La part visible és esgraonada en forma de zigurat i per alguna de les seves obertures descobrim la fondària del pou, cilíndric i lleugerament cònic. El seu interior és de pedra i arrebossat. Al fons s'hi acumulen amuntegaments de pedres, deixalles de tota mena i ossaments d'animals que en mal moment varen caure o foren llençats al seu interior.

El pou de can Cucurella pot catalogar-se com a petit. L'alçada de la part visible es d'uns tres metres i el gruix de la paret de pedra arriba en alguns llocs als 80 centímetres. El seu diàmetre s'aproxima als cinc metres i la fondària del pou, si fa o no fa, té aquesta mateixa longitud.¹³⁴ Això fa que tingui una capacitat geomètrica, comptada des de la superfície, d'entre 90 i 100 metres cúbics. La producció es mesurava en càrregues de neu o gel,

equivalents a 12 roves, 312 lliures o 124 quilos. Un pou considerat normal tenia una capacitat de 300 o 400 càrregues.¹³⁵

El pou de glaç, molt recobert de vegetació, es troba a uns quinze metres del riu en una elevació sobre el terreny. A l'actualitat les dues obertures a nivell de terra es troben tancades i protegides per una tanca metàl·lica que impedeixen encertadament abocar-se al seu interior.¹³⁶ A una certa alçada i a la perifèria de la volta de pedra es veuen unes petites obertures que tenien la funció de respiradors. El tancament de volta està fet amb rajoles acuradament col·locades. Tant a la part exterior com a dins del pou es poden observar encara algunes peces de ferro, ganxos i anelles, clavades a les parets.

Com en tants d'altres, la decadència de l'activitat en aquest pou sobrevingué probablement amb les repetides guerres carlines del segle passat.¹³⁷

4.4 FUNCIONAMENT D'UN POU DE GLAÇ

Els blocs de glaç formats a les cavitats naturals i racons dels rius o bé en basses o dipòsits apropiats, eren situats dins del pou. Aquest era segellat fins l'estiu en que s'obria i el glaç era transportat amb carros als centres de consum. Pouar i desempouar el glaç exigia unes funcions i eines especialitzades.¹³⁸

Les peces de glaç eren portades directament de la bassa o el lloc originari fins el pou. L'operació d'empouar exigia més mà d'obra que la de desempouar. En el cas del pou de l'Avencó a Tagamanent, sabem que per la tasca de recollida i trasllat del glaç calia el treball d'unes quaranta persones.¹³⁹

Els blocs, en alguns indrets anomenats lloses, eren tallats amb uns quinze o vint centímetres de gruix.¹⁴⁰

Els "col·locadors" posaven els blocs en capes successives separades amb palla o boll per no soldar-se entre elles. A voltes també s'utilitzaven branques. En

aquest cas hi havia la feina addicional de tallar-les. El fons del pou era recobert de palla i entre els blocs s'acostumava a posar gel picat.

Era una operativa feixuga en un ambient rude i aspra. M.A. Grau descriu els seus records i visions dels pous de glaç d'Aiguafreda: “Abrigats fins el nas, tapats amb casquets i bufandes i amb guants de llana (...)”.¹⁴¹

Ens han arribat notícies sobre antics plets entre pouers i moliners. Els primers provocaven que l'aigua es glacés als clots i basses del riu. Sovint el glaç trencava les rescloses de fusta construïdes pels moliners i dificultava el pas lliure de l'aigua. Els propietaris dels pous de glaç havien de pagar a aquells una quantitat en conceptes de manteniment.

4.5 SISTEMA DE GESTIÓ DEL GLAÇ

El gel tingué durant molt de temps un caràcter de producte estratègic. A molts indrets es prohibia la seva venda als forasters ¹⁴² i l'explotació i comercialització estaven subjectes a normes estrictes. Un sistema d'arbitris conegut com a “renda de la neu”. ¹⁴³ El mateix reglament establí els terminis de la temporada de venda que habitualment anava de l'abril a setembre. Considerat com un servei públic, semblant a l'oli, el pa o la pesca salada, el glaç estava condicionat a un, de vegades, complex sistema de privilegis d'explotació senyorial o bé modulats per minuciosos contractes d'arrendament.¹⁴⁴

Sovint, els nuclis habitats disposaven de pous comunals que cobrien aquesta funció. Un servei que no resultava barat. ¹⁴⁵ L'obligació del subministrament de glaç per part de l'arrendatari de vegades es veia dificultada per problemes com la manca de neu o de fred. ¹⁴⁶ No hem trobat notícies de les normes de subministrament de glaç a la vila de Cubelles. Sí però, que a l'Arxiu

Comarcal a Vilanova i la Geltrú hi consten uns reglaments d'aquesta mena que regien per aquesta vila veïna i que corresponen a l'any 1758. Entre d'altres punts s'hi esmenta que: “sapia dit arrendatari que als RR. Rectores de las parroquias de Cubellas y Ribes, y també a Casa Almirall dels Cars, haurà de vendre la neu o glas al mateix preu com als naturals de la present vila [Vilanova i la Geltrú]”.¹⁴⁷

Antoni Pladevall, que ha estudiat els contractes de venda i arrendaments dels pous de glaç de la vila de Castellterçol, testimonia que: “el glaç era un bon negoci”.¹⁴⁸

Una cosa semblant constatava el redactor del *Diario de Villanueva* l'estiu de 1856 quan a conseqüència de l'escassetat de gel que hi havia a la vila deia: “nos parece que si alguno se dedicase a este ramo de comercio, sacaría de el un buen regular producto”.¹⁴⁹ El 30 d'agost del mateix any s'insistia en “la escasez del hielo” i s'advertia de nou del possible negoci: “Aviso a los que quieran dedicarse a éste ramo de comercio”.¹⁵⁰

4.6 NOTÍCIES DEL POU DE CAN CUCURELLA

Algunes notícies que ens han arribat testimonien que en altres èpoques hi havia més d'un pou de glaç a can Cucurella. Després d'unes importants glaçades el 15 i 16 de desembre de 1858 el *Diario de Villanueva* de la població veïna anotava: “los pozos de Casa Cucurella podrían estar corrientes dentro de una semana y el río Foix está helado”. La glaçada fou tant important que: “(...) los carruajes pasaban el río Foix por encima de la capa de hielo”.¹⁵¹

Després s'entonaren algunes crítiques per no haver aprofitat convenientment els efectes d'aquelles glaçades. Altres notícies del 1856 al diari vilanoví asseguraven que en altres èpoques hi havia pous de glaç a les rodalies de la

població: “Entonces se arrendaba la nieve, prueba segura de que el consumo no era insignificante y existían pozos de ella en las afueras de la población”.

Es molt segur que es fes referència als propis pous de can Cucurella atès que no ens consta l'existència de pous al terme de Vilanova i la Geltrú.

4.7 ALTRES POUS DE GLAÇ

Els pous de glaç o poues s'estenien pel territori formant unes veritables xarxes de subministrament de caràcter estratègic. Els importants pous del Montseny i el Moianès abastien la capital barcelonina, els de la Serra de Prades a Tarragona, els de la Mussara a Tortosa, els de la Serra de l'Obac a Terrassa, o els de les Guilleries ho feien a la part de Girona. També arribava neu a Barcelona procedent del Canigó i per via marítima des de Cotlliure.

Se sap que en altres èpoques part del gel que arribava a Vilanova i la Geltrú provenia dels pous de Santes Creus ¹⁵², i a Vilafranca del Penedès ho feia des pous de Santa Coloma de Queralt, Reus o Berga, entre altres indrets. ¹⁵³

En latituds més meridionals la manca de temperatures prou baixes ocasionava problemes de dèficit de producció que calia pal·liar amb la importació d'indrets més llunyans. ¹⁵⁴ En hiverns poc freds es podia arribar a subministrar neu provinent del Pallars, muntanyes de Prades o de Tortosa.

Hem dit que el pou de can Cucurella és un dels més meridionals, no únicament de la comarca sinó del propi país. Ens hem d'endinsar més cap a l'interior per trobar vestigis físics o notícies d'altres pous.

Molt a prop de Castellet ens consta l'existència d'un antic pou a tocar de la riera de Marmellar. Avui no en queda cap resta. Sabem d'altres pous avui desapareguts a Mediona, Vilafranca, l'Arboç, Gelida o Subirats. ¹⁵⁵ A Santa Fe del Penedès s'està recuperant l'antic pou de Can Gustems. ¹⁵⁶

Un capítol a part mereix el pou de Can Romeu dels Borrulls al terme de Sant

Sadurní d'Anoia, a la riba esquerra del riu de Bitlles. Construït l'any 1677 com testimonia una placa original, ressalta el seu magnífic estat de conservació. Es tracta d'un pou de set metres de diàmetre i de càrrega inferior, fet que permet l'accés al seu interior.

Trobem dues altres bones mostres d'aquestes construccions al terme de Begues ¹⁵⁷, a Juneda, Santa Coloma de Queralt (restaurat el 1979), Marmellar o el pou de glaç de Ramonet al Montagut, en terme d'Aiguamúrcia. ¹⁵⁸

La Guisla ha escoltat les explicacions de l'avi Eudald asseguda a la herba que envolta el pou de glaç de can Cucurella. Venia de gust de reposar en un lloc tant plaent, amb la única remor de les paraules de l'avi i l'aigua que baixa pel riu. La noia intenta imaginar l'esforç d'aquells homes que preparaven, empouaven i desempouaven el glaç enmig d'aquelles muntanyes i amb el rigor del hivern. Déu n'hi do. Li ressonen les paraules de Grau Massó: "(...) de nits negres com els pous, que encara queden de mostra, per si algú en dubtés (...) d'aquestes nits perdudes i tan fredes com el mateix gel". ¹⁵⁹

Ambdós s'han aixecat i penjat de nou la motxilla. Estaven molt a prop de l'objectiu final.

5. FORNS DE CALÇ;Error! Marcador no definido.

La Guisla i l'avi Eudald es trobaven ara al límit nord del terme. Poc a poc i sense adonar-se el camí els ha anat encaixonant enmig de les muntanyes. A la dreta del Foix s'aixecaven els turons de La Picarola, El Ravellar o el Quinto, i a l'esquerra el majestuós cim de la Talaia.

Coincidint amb l'inici del torrent de la Carçosa el riu dibuixa un meandre contundent que s'empassa literalment el territori que ocupa el Santuari de la Mare de Déu de Lurdes. En aquests entorns la muntanya es fa més esquerra amb pendents de pedruscalls violents i fondals que s'internen amb dificultat per entre les muntanyes. És en aquesta zona, a cavall dels termes de Cubelles i de Castellet, on trobem la major densitat de forns de calç.

Els forns s'escampen per boscos, carenes i fondals ben camuflats per l'orografia i la vegetació. Els forns de calç varen colonitzar els racons més feréstecs de les rodalies cercant emplaçaments inhòspits i insospitats.

–Com és que costen tant de veure? –pregunta la noia.

–S'endinsaven a la muntanya tot buscant pedres i llenya. Avui en queden unes poques restes cobertes de vegetació.

La calç tradicional ha estat substituïda pel ciment o per la calç industrial.

–Calç?. Perquè la volien?, com ho feien?, qui eren aquells calciners? Aquestes i altres preguntes s'amuntegaven al caparró de la Guisla. L'avi Eudald es cuidaria de cercar les respostes adequades.

5.1 LA CALÇ

A les rodalies de Cubelles i en general arreu de la comarca proliferen les calcàries del terciari. Des de temps immemorials que en aquesta i moltes altres zones del país s'extreia calç de les pedres calcàries. Antoni Borràs ho qualificava com : “un important fenomen de geografia humana”.¹⁶⁰

De la calcària se'n feia calç, però també carbur o ciment.¹⁶¹

La calç s'obtenia per un procés de combustió del carbonat càlcic contingut a la pedra calcària.¹⁶² Aquest procés d'escalfament entre 900 °C i 1000 °C rep el nom de calcinació. L'escalfament del carbonat càlcic proporciona òxid de calç o calç viva i despreniment d'anhidrid carbònic.¹⁶³

De temps remot –es parla de més de 3000 anys–, que la calç amb la sorra i l'aigua eren els constitutius de l'argamassa o morter de calç, un element imprescindible per a la construcció. La calç actuava com a conglomerant d'unió. Avui el paper de la calç ha estat substituït pel ciment.

Aquesta no és, però, la única funció de la calç. S'havia utilitzat per emblanquinar la soca dels arbres fruiters¹⁶⁴, per blanquejar paper a les indústries papereres, per adobar pell i cuirs adobats, per emblanquinar parets o per desinfectar l'aigua. També s'havia emprat per a sulfatar les vinyes contra el míldiu.¹⁶⁵ En altres èpoques es tirava un terrós de calç dins els pous d'aigua per matar els papaus. Es popularitzà la dita: “Fang i calç tapen molts mals”.

També cal dir que un dels productes derivats de la combustió dels forns, el carbonet del caliu, era venut per usos de calefacció domèstica.

5.2 ELS FORNS DE CALÇ

La cuita de les pedres calcàries es feia dins dels forns de calç. El forn era una cavitat cilíndrica de diàmetre i profunditat variables amb una boca d'alimentació del combustible per la part inferior. Sovint es construïen aprofitant el desnivell o pendent natural del terreny. Les parets interiors del cilindre (caixa) eren folrades per una capa de pedres. El conjunt rebia el nom de "l'olla".

El gruix de les parets de pedra podia ser de prop d'un metre. El diàmetre de l'olla era habitualment d'entre 4 i 5 metres mentre que la profunditat típica voltava els 3 o 4 metres.

La indústria calcinera exigia de tres elements bàsics: la pedra com a matèria primera, la llenya com a combustible i comunicacions per acostar la calç als centres de consum.

Els forns de calç tenien dues parts ben diferenciades. A la part inferior hi havia la cambra de combustió on cremava i s'alimentava el combustible. La part superior era la cambra de càrrega on s'hi dipositaven les pedres en capes successives. A la part superior s'hi posava una coberta de fang amb petites obertures, els fumerals, que ajudaven a la combustió. L'amuntegament de pedres començava en una primera volta que feia de base i que descansava en unes banquetes d'aproximadament un metre d'alçada que es recolzaven als laterals. Aquesta pedra de volta calia que fos de diferents característiques per tal de no desfer-se primer.¹⁶⁶

Davant del forn s'acostumava a habilitar una plaça o esplanada que permetés l'amuntegament dels sacs de calç i les operacions de càrrega en carros per transportar-la.

Per a obtenir una quantitat determinada de calç calia el doble de pedra crua. Es a dir, cada quilo de calç viva era el producte de dos quilos de pedra enforada.

Jaume Rosell i Miquel Subirats contemplen dos tipus de forns tradicionals o discontinus en funció del seu emplaçament. Així es parla de forn efímer o de forn permanent. Forns efímers són aquells de caràcter temporal que es construïen ben a prop de la matèria primera. Sovint es localitzaven en indrets de difícil accés enmig de la muntanya o el bosc. Així són tots els forns que tenim a les nostres rodalies. El forn permanent es concebia amb un caràcter més definitiu. Es convertia així en una indústria fixa, amb equipaments complementaris, i un emplaçament més proper als nuclis urbans o de consum.¹⁶⁷ En moments de forta demanda els primers funcionaven com a recolzament dels segons.¹⁶⁸

Després d'una fornada calia fer un manteniment del forn i restituir les parts afectades pel foc: “per tal de mantenir el forn en bon estat, després de cada cuita s'acostumaven a arrebossar amb fang les clivelles produïdes tot substituint aquelles pedres que havien resultat massa afectades pel foc”.¹⁶⁹

Cal tenir present que les pedres que formaven el forn eren també calcàries i per tant patien el desgast de les altes temperatures. Això vol dir que el forn de calç tenia una vida útil d'unes quantes fornades. Efectuats aquests serveis, i tenint present que es molt possible que en aquest temps les pedres per cremar de les rodalies haguessin minvat, era més efectiu construir-ne un de nou en un altre indret que refer-lo.¹⁷⁰

5.3 NOTÍCIES DELS FORNS DE CALÇ

No tenim notícies escrites referents als forns de calç del terme de Cubelles. En una llista de pertinences de Bernat Vilanova l'any 1638 s'esmenta: “(...) un forn fora de dit castell [de Rocacrespa]”, tot i que sembla referir-se a un forn de teula.¹⁷¹

Ignasi M^a. Muntaner es referia a la transformació de la roca calcària en calç com: “l’activitat rural de caire industrial més estesa al Garraf en temps antics (...)”.¹⁷²

Tenim , però, testimonis d’aquesta activitat a la veïna vila de Vilanova i la Geltrú. Francesc Papiol deia l’any 1790 en les seves *Respostes al Qüestionari de Zamora* que els forns de calç: “están regularmente fuera del término para tener más a la mano las leñas para cocerlos”.¹⁷³

L’igualadí Jaume Caresmar apuntava a les darreries de segle XVIII sobre l’escassetat de llenya a la nostra comarca. Una realitat “que se suple con los sarmientos de las viñas”.¹⁷⁴

L’historiador vilanoví Pare Josep Antoni Garí testimoniava l’any 1860 que: “para el abasto de la villa se construyen constantemente caleras al pie de nuestras montañas”.¹⁷⁵

Vicenç Carbonell anota que l’any 1738 s’esmenta el "Forn del Castellot" a les rodalies de Rocacrespa.¹⁷⁶ El mateix Carbonell ens informa que alguns forns de calç del terme de Vilanova havien estat obligats a subministrar part de la calç necessària per la construcció del Baluard de Barcelona aixecat entre els anys 1513 i el 1553.¹⁷⁷

5.4 FUNCIONAMENT D’UN FORN DE CALÇ

Al costat dels calcinaires professionals, l’activitat aglutinava un bon nombre de treballadors temporers que aprofitaven les intermitències pròpies del treball al camp. De fet, a les nostres contrades la feina de calcinaire era complementària a les feines pròpies de pagès.

A molts indrets no es podia parlar de professionalització, ni tant sols d’ofici. Com diu Violant i Simorra en referència als enfornaires del Pallars: “tothom

en pot ésser i gairebé tothom ho és”.¹⁷⁸

El combustible emprat per la cuita d’una fornada era la llenya. S’utilitzaven una bona quantitat de llenya, gavella (feixos de branquillons) i fogots que afavorien la neteja de sotabosc i de llenya seca.¹⁷⁹

Als anys seixanta alguns forns cremaven pneumàtics vells.

Violant diu que: “feta la llenya i la pedra, es disposaven a fer el forn”. No tenim constància de que aquesta seqüència fos la utilitzada sempre i a tot arreu. La preparació per les cuites de calç eren llargues i feixugues i podien durar de l’ordre d’uns tres mesos. S’iniciaven entre els mesos de gener i febrer quan la feina al camp era més escadussera.¹⁸⁰

La cuita durava de quatre a cinc dies¹⁸¹ i podia allargar-se fins els deu o dotze en forns de gran capacitat. L’operació es vigilava nit i dia en torns de dos en dos i calia alimentar el forn contínuament per evitar que s’apagués.

Cal tenir en compte que algunes fonts parlen de que eren necessaris una mitjana d’entre 8 i 10 homes per tenir cura d’un forn i una fornada de calç.¹⁸²

Les primeres hores es treballava a foc lent, amb poca llenya, per fer suar la pedra. A voltes el foc no tirava prou i altres vegades un excés de llenya l’ofegava. Calia tenir cura de les flamarades que de tant en tant sortien de la cambra de combustió. Violant recorda que més d’un enfornaire tenia la cara socarrada.¹⁸³

Així mateix era molt important controlar el nivell de combustió. En començar sortia el fum negre i cap al final de l’operació aquest assolía un to groguenc. L’altre indicador essencial era la disminució de l’alçada de la columna de pedres o del caramull que encimbellava la construcció a mida que disminuïa el seu volum. Aquest caramull o “coroneta” estava integrat per pedruscall. Una reducció que podia assolir fins a mig metre d’alçada. Les pedres més grans es posaven a la part inferior mentre que les més petites

anaven a la part més superior de l'amuntegament de calcàries.

Per valorar l'estat de la cocció el calciner es fixava també en el canvi de color de la pedra cuita.¹⁸⁴

Per totes aquestes raons calia regular perfectament el tiratge del foc i repartir adequadament el calor de forma uniforme. Per aquest menester en alguns indrets s'utilitzava un pal llarg amb forma de pala final que servia per a repartir el foc dins de la caldera. Al Montsià, aquesta eina rebia el nom d'escalibador.¹⁸⁵

Per apagar el forn normalment s'hi abocaven cabassos de terra. Per buidar-lo era necessari que el forn es refredés i per això calien prop de trenta hores.

Rosell i Subirats indiquen que arribats al final de l'operació s'havia de buidar el forn ràpidament per evitar l'efecte de l'aire i de la humitat. Primer calia "escurar el forn", això era treure la cendra i el caliu. La calç en contacte amb l'aire tornava a carbonatar i iniciava un procés de reversibilitat. Per buidar-lo es desmuntava la volta de pedra o bé aquesta es feia caure damunt del braser. Moltes vegades en buidar el forn arribava la decepció si es comprovava que part de la pedra havia quedat crua. Es deia que això passava si hi havia trossos de ferro vell vora el forn. Aleshores la pedra quedava crua des de la situació del ferro fins el cul de l'olla.¹⁸⁶

La calç produïda es carregava als carros en sacs o cabassos. Antoni Borràs especificava que es podien produir uns vint mil quilos de calç per fornada. En aquesta tasca s'empraven 200 jornals "sense comptar l'arrencar la pedra i el temps d'esporgar els pins".¹⁸⁷

Mentre el forn era encès sempre estava present el risc de pluja. Molta feina se'n podia anar en orris.¹⁸⁸

5.5 ELS FORNS DE CUBELLES

Ja ho hem dit abans, ens trobem en zona calcinera. De fet, tota la comarca ho és. Els forns de calç s'amaguen per les rodalies amb aire decadent i misteriosos.

Tots ells estan molt malmesos i les seves restes han estat colonitzades per tota mena de vegetació. La majoria d'ells es reconeixen fàcilment pels vestigis de les parets cilíndriques que formaven l'olla. Sovint costa d'advertir la seva presència i ens posen sobre la pista camins pretèrits que hi feien cap o una morfologia del terreny adequada per aquells menesters.

El cubellenc Joan Capdet, antic calcinaire cap els anys quaranta i cinquanta, ens ha transmès algunes de les seves experiències. Recorda la preparació i la cuita en diferents forns de calç del terme, i ens anota la presència de cinc d'aquests forns a la zona de mas Trader. Cal dir que la majoria dels forns utilitzats en aquesta època havien estat aixecats molts anys enrere. No se'n construïen de nous. Sí, però, que calia fer tasques de manteniment a la part davantera i altres zones crítiques del forn. Ajudats de perpalines calia arrencar les pedres i alhora anar amuntegant la llenya necessària pels vuit dies de cuita. Capdet recorda que a l'hora de recollir llenya baixaven gent de Clariana. Un cop s'iniciava la cuita calia vetllar pel bon funcionament de tot plegat, alimentant de llenya i vigilant perquè no s'apagués, amb pluja, fred o calor.

La calç produïda es baixava amb carros cap a Cubelles, Vilanova i la Geltrú o Calafell, per ser utilitzat a la construcció.

Al terme cubellenc ens consten altres indrets on antigament s'extreïen terres. Prop de Cubelles existeix la partida de la Terrera, noticiada el segle XVIII, on sembla que en altres temps s'anava a buscar terra d'escudelles.¹⁸⁹

A tocar de Rocacrespa, darrera la coveta de la carretera, s'hi troben dues coves o mines de poca fondària excavades al terreny. Probablement foren

perforades per extreure terra.

Però, som-hi. Cal fer camí.

Uns metres amunt del pou de glaç i poc abans d'arribar a les restes d'una antiga resclosa els nostres viatgers passen el riu aprofitant unes bones pedres que els feien de pont. A la riba dreta del Foix s'endevinava el rastre d'un corriol de bon caminar. Prop d'allà el camí s'enfilava per entre els vessants de dues muntanyes.

—El seguirem. Apa ! —replicà l'avi.

El sender feia giragonses per entre pins i una vegetació d'un verd lloable. La remor del riu es perdia a les seves esquenes. Poc a poc el fondal s'aniria convertint en una cursa d'obstacles que dificultaven l'avanç.

La Guisla no entenia perquè l'avi tenia tant d'interès en complicar-se la vida mentre cuidava de no esgarrinxar-se els braços i les cames.

L'avi s'aturà de sobte. Davant seu s'aixecaven uns pendents decidits i tenien la sensació de trobar-se en el fons d'un embut.

Just en aquell punt la vegetació intuïa un arc de circumferència que no passava desapercebut. L'avi es despenjà damunt d'unes bardisses que cedien al seu pes. Després d'un trepig constant i apartats alguns branquillons, aparegué el perímetre i les restes de la paret circular d'un vell forn de calç. Faria poc més de tres metres de diàmetre i una fondària difícil d'apreciar.

—Això ? —interpel·là la Guisla.

—Sí. Són les restes del forn del Fondal de la Coma.

No era tant important gaudir de la vista del forn sinó adonar-se de l'indret que ocupava.

Recularen de nou tot refent el camí. En un punt de l'itinerari el corriol es bifurcava cap el nord. El seguirem. Poc després el camí s'eixamplava de forma considerable. Allà, a l'esquerra, apareixien les restes d'un nou forn. Estava ben situat tot aprofitant el pendent del vessant de la muntanya. En quedaven

pocs vestigis d'un frontal de paret i algunes pedres que el folraven.

La Guisla no es mostrava massa entusiasmada amb les troballes.

–M'imaginava una altra cosa.

–Anem. No lluny d'aquí encara en veurem un altre.

Just on s'enceta el torrent de la Carçosa i a pocs metres del pronunciat revolt de la carretera contemplaren les restes d'un altre forn.

Aquest mantenia les parets intactes que formaven una circumferència perfecta oberta per un dels frontals. Estava voltat de bardisses i al seu interior hi havia crescut un pi. Malgrat tot, aquella morfologia delatava irrefutablement el seu origen.

L'avi explicà que hi havien altres forns per aquelles rodalies. El captivava especialment un que es trobava dalt de la carena que flanquejava el turó de La Picarola. Un indret d'accés difícil i aïllat de les actuals vies comunicatives. No obstant això, el forn es troba sobre els indicis del vell camí que anava cap a Clariana tot carenant aquells cims. Un forn de tres metres de diàmetre i una alçada similar. Avui, al interior de l'olla s'aixeca un pi de bones dimensions. Al voltant s'escampen algunes pedres cobertes per una imponent estora de pinassa.

Els forns estaven força malmesos, però no deixaven de ser una bona representació d'aquella antiga activitat calcinera que en altres temps es desenvolupà de manera important a les nostres contrades.

5.6 LA INDÚSTRIA DE LA CALÇ

Habitualment la feina de calciner es complementava amb les tasques pròpies de pagès. Antoni Borràs ens diu que la gent del camp: “no tenien feina tot l'any i es dedicaven a temporades a la fabricació de la calç, mentre esperaven

la recollida dels fruits i de la seva transformació”.¹⁹⁰

La indústria tradicional de la calç va iniciar la seva decadència entrat el segle XX.¹⁹¹ Fer de calciner es convertí aviat en una feina feixuga i mal remunerada. “Qui fa calç va descalç”, feia la dita popular. Eren èpoques de precarietat per tothom i a l’aforisme anterior s’hi podia afegir: “i qui no en fa, també hi va”.

La distància dels forns als punts de venda era un factor determinant que repercutia en el preu del producte final.¹⁹²

Violant i Simorra explica que els compradors dipositaven la calç dins de basses situades als horts propers. Mentre s’abocava la calç s’hi afegia aigua per desfer els terrossos de pedra alhora que la feia bullir. D’això se’n deia “amarar la calç”. La calç es colgava de terra fins la seva utilització.¹⁹³

Com hem vist, el procés de construcció del forn, la carregada de pedres, la cuita i el desenfornar era una tasca feixuga. Per això s’ha dit que: “quan un forn s’encenia, la calç ja era venuda”.¹⁹⁴

Hem vist que una cuita podia donar al voltant d’unes 20.000 quilos de calç.¹⁹⁵ El producte final era pesat amb romanes pel calciner o l’intermediari. La calç era traslladada tot seguit als punts de consum. La calç viva s’acostumava a vendre en sacs d’un quintar, equivalent a uns 41,6 quilos.

Altres fonts en indiquem que un cop cuita la pedra i feta la calç, aquesta havia de reposar d’un any per l’altre abans de poder esser utilitzada amb funcions de morter per a la construcció.¹⁹⁶

Moltes vegades els forns tenien dues finalitats complementàries: fer calç i desbrossar el bosc. Aquesta segona, més enllà de formar part del procés, també podia erigir-se com l’autèntica finalitat. Amb aquest objectiu el propietari d’un territori accedia a que els calcinaires hi construïssin un forn de calç per treure’n algun benefici, i a canvi aquests netejaven l’entorn afavorint el creixement d’arbres i pastures.¹⁹⁷

En aquestes situacions el propietari de la finca tenia dret a percebre una part del producte resultant de la fornada segons pacte convingut. La mesura de capacitat era el cafís de calç. Altres cops, el propietari donava part de la llenya desbrossada a canvi de la feina de neteja del bosc.

CLOENDA;Error! Marcador no definido.

La Guisla i l'avi Eudald s'atansaren al pla de l'ermita. El Santuari de la Mare de Déu de Lurdes, envoltat de pins, els atreia com un irresistible reclam de descans i plaer.

Malauradament, avui l'ermita presenta un estat decadent i deplorable, lluny de l'esplendidesa que va lluir en anys precedents quan era punt de trobada i recolliment de molts cubellencs i cubellenques, en especial el dilluns de Pasqua, i també de molta gent de Vilanova i la Geltrú. Sap greu contemplar el seu estat decrepit i lamentable.

L'excursió s'havia acabat. La mare de la Guisla els recolliria amb el cotxe molt aviat, a l'hora convinguda. Ara ambdós reposaven ajaguts a tocar de l'ermita, bevien aigua i escuraven amb delit la bossa dels fruits secs.

–Què t'ha semblat ? –interrogà l'avi.

–Molt bé ! –contestà la Guisla entusiasmada –Tinc ganes de tornar a l'escola i explicar-ho a tothom.

Estava engrescada per haver conegut aquesta part de la història del seu poble. S'imaginava els moliners treballant a la vora del riu, arrançant les rescloses o fent el manteniment de les moles. Per la seva ment passaven els calcinaires que baixaven de la muntanya amb els sàrries del ruc carregades de calç o els pouaters que ben abrigats tallaven blocs de glaç per emmagatzemar als pous. Activitats que es combinaven amb les tasques pròpies del camp. El riu donava

vida a les rodalies, fertilitzava els camps de conreu i també era, a vegades, motiu de discòrdia entre pagesos, moliners, o els mateixos pouaters.

Hem fet un passeig pels vestigis físics i les notícies documentals de la preindustrialització a Cubelles. Un capítol sovint ignorat.

Tasques que vetllaven per l'harmonia i equilibri amb l'entorn natural. Contribuïen a la gestió del bosc d'una forma tant eficaç com necessària.

Ara, l'ecologia i el medi ambient sembla que tornen a cotitzar a l'alça. L'anomenat desenvolupament sostenible de l'entorn guanya adeptes i son molts els que malden per recuperar un territori cada cop més malmès.

En aquesta línia també s'ha incrementat la sensibilitat per allò que es coneix com a cultura popular i tradicional, el culte a les arrels. No podem defugir el present, ni encara menys el futur. No podem continuar justificant l'erosió del medi o de les tradicions en nom de consolidar la pretesa societat del benestar. Tampoc no podem fer el contrari, defenestrant els beneficis dels progrés com s'ha fet sovint. Violant i Simorra afirmava que: "la betzina i l'electricitat, combinades amb el cinema i la radio, han estat el factor mortal per a l'antiga cultura pirenaica".

Paral·lelament, s'ha incrementat notablement l'interès pels vestigis protagonistes del desenvolupament industrial. L'arqueologia industrial centra avui els seus esforços en el coneixement, l'estudi i també la preservació dels elements més representatius de la cultura industrial. Es recuperen velles fàbriques com espais polivalents, es restauren atives xemeneies i molts elements tècnics passen a engruixir nous museus. En l'actualitat son molts els molins d'aigua que tornen a funcionar a Catalunya, recuperats o restaurats pels seus propietaris o convertits en museus d'interès pedagògic.

Molts molins, pous de glaç o forns de calç han estat catalogats com a elements d'interès patrimonial i subjectes a protecció.

Conèixer aquest entorn immediat contribuirà al seu respecte. Molins, pous o

forns són un excel·lent pretext per passejar-nos per les rodalies. Un paisatge agraït de platja, muntanyes, riu i planes que s'alternen amb harmonia. Recórrer la geografia del terme i endinsar-nos pels racons desconeguts ens ajudarà a conèixer la terra i sobretot a estimar-la. Serà un exercici gratificant. De debò. Com la Guisla i l'avi Eudald tindrem bons motius per sentir-nos satisfets.

BIBLIOGRAFIA I FONTS DOCUMENTALS

CUBELLES

AVINYÓ, Joan. *Història de Cubelles*. Ajuntament de Cubelles i Institut d'Estudis Penedesencs, 1993.

BROTONS, Xavier; PINEDA, Antoni; VIDAL, Joan. *Els carrers de Cubelles*. Ajuntament de Cubelles i Consell Comarcal del Garraf. 1994.

CASTELLANO, Anna. "L'evolució urbana de la vila de Cubelles". *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental*, n°10. Diputació de Barcelona, 1998.

CASTELLANO, Anna. "Història del Castell de Cubelles. Les relacions entre els senyors i la vila". *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental*, n°10. Diputació de Barcelona, 1998.

DD.AA. *El Baix Penedès. El Garraf*. Inventari del Patrimoni Arquitectònic de Catalunya". Generalitat de Catalunya, 1991.

DD.AA. *Relat de la VIII Caminada Popular de Vilanova i la Geltrú. A Rocacrespa pel Fondo del Castellot*. Agrupació Excursionista Talaia. Vilanova i la Geltrú, 1996.

GUAL, Jordi; RICART, Anna. *L'economia de la comarca de Garraf*. Caixa de Catalunya. 1981.

MADOZ, Pascual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. 1845.

MIRET, Xavier. *Els noms de lloc del terme de Cubelles*. Ajuntament de

Cubelles.1990.

MIRET, Xavier; VIDAL, Joan. *Les Masies de Cubelles*. Programa de la Festa Major de Cubelles. 1989.

PINEDA, Antoni; VIDAL, Joan. *Festes, costums i tradicions populars de Cubelles*. Ajuntament de Cubelles i Consell Comarcal del Garraf. 1993.

PINEDA, Antoni; VIDAL, Joan. *Història gràfica de Cubelles (1900 – 1970)*. Ajuntament de Cubelles. 1995.

PINOS, Núria. “Apunts sobre l’arquitectura del terme municipal de Cubelles”. *Quaderns científics i tècnics de restauració monumental*, n°10. Diputació de Barcelona, 1998.

PUIGCORBÉ, Ramon. *Toponímia penedesenca. Assaig etimològic*. Volum II. Baix Penedès-Garraf. Institut d’Estudis Penedesencs, 1987.

ROIG, Joan. *Flors i punxes*. Ajuntament de Cubelles. 1984.

ROIG, Pau. *Masies del Garraf*. Fitxes de Vicenç Carbonell. El Cep i la Nansa i Consell Comarcal del Garraf. 1998

VIRELLA, Albert. *El terme de Cubelles a través del temps*. Ajuntament de Cubelles. 1991.

GENERAL

ALSINA, Claudi; FELIU, Gaspar; MARQUET, Lluís. *Diccionari de mesures catalanes*. Curial. Barcelona,1996.

CARESMAR, Jaume. *Discurso sobre la agricultura, comercio y industria con la inclusión de la consistencia y estado en que se halla cada partido o vegueria de los que componen el Principado de Cataluña (1780)*. Arxiu de la Junta de Comerç de Barcelona. Llibre 143 bis. Biblioteca de Catalunya.

CARRERA PUJAL, Jaume. *Història política y económica de Cataluña. S.XVI al S.XVIII*. Editorial Bosch. Barcelona 1946.

CREUS, Teodor. *Set Contallas del Temps Vell* (1893) . Edició facsímil. Institut d'Estudis Penedesencs, 1986.

GARÍ, J. Antonio. *História y descripción de la villa de Villanueva y Geltrú*. Vilanova i la Geltrú, 1860.

MUNTANER, Ignasi Maria. *Els noms de lloc del terme de Sitges i de les terres veïnes*. Grup d'Estudis Sitgetans. Sitges, 1986.

PAPIOL, Francesc de. *Resposta de Francesc Papiol al Qüestionari Zamora* (1790). Transcripció de Joan Orriols Carbonell. Ajuntament de Vilanova i la Geltrú i Centre d'Estudis de la Biblioteca-Museu Balaguer. 1990.

VIRELLA, Albert. *Vilanova i la Geltrú. Imatges de la ciutat i de la comarca* (1949). Institut d'Estudis Penedesencs, 1987.

VIRELLA, Joan. *Visions geogràfiques del Penedès*. Institut d'Estudis Penedesencs. 1992.

ZAMORA, Francisco de. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, 1973.

MOLINS

AYMAMÍ, Gener; PALLARÉS, Joan. *Els molins hidràulics del Moianès i de la riera de Caldes*. Unió Excursionista de Catalunya. 1994.

BLOCH, Marc. "Avènement et conquêtes du moulin à eau". *Annales d'Histoire économique et sociale*, n° 36. 1935.

BOLÓS, Jordi; NUET, Josep. *Els molins fariners*. Ketres Editora. Col. El Ventall. Barcelona. 1983.

CARBONELL, Vicenç. Notes a: "Noms de lloc de Vilanova i la Geltrú" a *L'Hora del Garraf*. Gener de 1999. Dades de: "Notícia dels molins fluvials de la comarca del Penedès" a les "I Jornades de Molinologia, 1995-1995).

CARO BAROJA, Julio. *Tecnología Popular Española*. Ed. Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores. Barcelona, 1996.

CASAS, Jordi. "El Molí del Salze, una masia singular de Cubelles". *Diari de Vilanova*, 14 d'agost de 1997.

DD.AA. *Actes de les II Jornades de Molinologia*. Terrassa, 1998.

NADAL, Jordi. "La industria fabril a Catalunya en el segle XIX". Dins: *La primera Revolució Industrial a Catalunya*. Fundació Jaume I. 1997.

PALAU, Salvador. "Inventari de molins fariners al riu Foix". *Miscel·lània Penedesenca*, n°12. Institut d'Estudis Penedesencs. 1988.

SELMA, Sergi. "Molins i rodes. Entorn d'una discussió desafortunada". Dins: *Afers. Fulls de recerca i pensament*, n°15. 1993.

TUBAU, Albert. "Els molins d'aigua". Dins: "Rutes d'Arqueologia Industrial. Activitats preindustrials al medi natural". *L'Hora del Garraf*, 3 de maig de 1996.

TUBAU, Albert. "Els molins de vent". Dins: "Rutes d'Arqueologia Industrial. Activitats preindustrials al medi natural". *L'Hora del Garraf*, 17 de maig de 1996.

VIRELLA, Albert. "Molinos de viento". *Villanueva y Geltrú*, 23 de desembre de 1964.

VIRELLA, Albert. "Els molins d'aigua en l'alta medievalitat a ponent del Llobregat". *Miscel·lània Penedesenca*, n° 6 . Institut d'Estudis Penedesencs, 1983.

VIRELLA, Joan. "Los molinos de la ribera del Foix". *Villanueva y Geltrú*, 3 d'agost de 1966.

POUS DE GLAÇ

AMIGÓ, Ramon. *Neveres pre-industrials (pous de neu) al Camp de Tarragona*. Edicions del Centre de Lectura. Reus. 1987.

BASORA, Teresa. "El suministro de hielo a los villanoveses en los siglos XVII y XVIII". *Villanueva y Geltrú*, 3 d'agost de 1962.

BERNAD, Fina. “Els pous de glaç de l’Avencó”. *Actes de les I Jornades d’Arqueologia Industrial de Catalunya*. Ajuntament de l’Hospitalet. 1991

CARRERAS, Joan. *La gran nevada*. Ed. Empúries, 1998.

CASANELLAS, Eusebi. “Els pous de glaç”. Dins: *Butlletí d’Arqueologia Industrial i Museus de Ciència i Tècnica*, n°5. Barcelona, 1990.

GRAU, Josep M.T. *La indústria tradicional de Montblanc i la conca en el segle XVIII*. Montblanc, 1989.

GRAU MASSÓ, M.A. “Hi havia una vegada un poble”. *Temes aiguafredencs*, III. Ajuntament d’Aiguafreda. 1986.

PERARNAU, Jaume. “La indústria del gel a Catalunya. Una activitat pre-industrial desconeguda”. Dins: *Aigua, Tècnica i Treball. Actes de les II Jornades d’Arqueologia Industrial a Catalunya*. Associació d’Enginyers Industrials de Catalunya. 1992.

PERARNAU, Jaume. *Els pous de glaç de la comarca del Bages. Assaig d’interpretació i localització*. Centre d’Estudis del Bages. Quaderns n°5. Manresa. 1992.

PLADEVALL, Antoni. *Castellterçol. Historia de la vila i el seu terme*. Eumo i Ajuntament de Castellterçol. 1991.

RIBÉ, Genís. *El pou de glaç de Sant Oleguer (Sabadell)*. Ajuntament de Sabadell. 1995.

TUBAU, Albert. “Els pous de glaç”. Dins: “Rutes d’Arqueologia Industrial. Activitats preindustrials al medi natural”. *L’Hora del Garraf*, 12 de juliol de 1996.

VENDRELL, Remei i altres. *Santa Fe del Penedès. Un municipi històric al cor del Penedès*. Ajuntament de Santa Fe del Penedès. 1994.

VIRELLA, Joan. “Los pous de glaç, neveras de antaño”. *Villanueva y Geltrú*, 23 de gener de 1965.

VIRELLA, Joan. “Els pous de glaç del Penedès”. *Gran Penedès*, n°18. Institut d’Estudis Penedesencs, 1990.

FORNS DE CALÇ

BORRÀS, Antoni. "Assaig de localització de la indústria dels forns de calç a les nostres serralades". Dins: *Actes de la I Assemblea d'Estudiosos del Penedès i Conca d'Òdena*. Martorell, 1950.

DD.AA. "Les indústries relacionades amb la calcària al llarg del Freser". Dins: *Actes de les I Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya*. Museu i Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat. 1991.

JUANOLA, Joan; PUJOL, David. *Fonteta i la calç. Un cas d'aprofitament dels recursos naturals del massís de les Gavarres*. Ajuntaments de Vulpellac, Fonteta i Peratallada i Consell Comarcal del Baix Empordà. 1989.

RIBA, Josep. "Arqueologia rural: els forns de calç de l'Anoia". Dins: *Aigua, Tècnica i Treball. Actes de les II Jornades d'Arqueologia Industrial a Catalunya*. Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya. 1992.

ROVIRA, Joan. "Els forns de calç". Dins: "Paisatges amb figura". *La Fura*, 30 d'octubre de 1998.

ROSELL, Jaume; SUBIRATS, Miquel. *La producció de calç, ahir. El procés pre-industrial de producció de calç a la comarca del Montsià*. Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes tècnics de Barcelona, 1987.

TUBAU, Albert. "Els forns de calç". Dins: "Rutes d'Arqueologia Industrial. Activitats preindustrials al medi natural". *L'Hora del Garraf*, 21 de juny de 1996.

VIOLANT, Ramon. "Els enfornaires al Pallars Sobirà (guixaires i calciners)". Dins: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, n° 500. Barcelona, 1937. Dins: "Obra Oberta, n°4". Alta Fulla. Col. El Pedrís. 1981.

ARXIUS I HEMEROTECA

Arxiu Històric Municipal de Cubelles

Arxiu Històric Comarcal de Vilanova i la Geltrú
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
Arxiu de la Real Junta de Comerç de Barcelona
Diari de Vilanova
L'Hora del Garraf

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

1. Ramon Puigcorbè esmenta que el topònim de Cubelles apareix per primer cop en uns documents dels anys 977 i 999 on es parla de "terme de Cubellas". (PUIGCORBÉ, Ramon; "Toponimia penedesenca. Assaig etimològic...", Vol. 2, p.105)

Coromines documenta una cita de Cubelles l'any 973 (Onomasticon, III, 476. 1995).

Vicenç Carbonell ens notifica que, darrerament, s'ha documentat un "locum que dicitur Cubellas" l'any 893 (Diplomatori de la Catedral de Barcelona, n^o4, I.1995). Aquest fet, si es verifica, situaria l'existència de la vila de Cubelles prop d'un segle abans.

2. L'etimologia del topònim Cubelles sembla derivar del llatí "cupellas". En aquest sentit podria significar cuba, bóta, recipient per oli o també sepultura o cinerari. Com esmenta el mateix Ramon Puigcorbè: "la duplicitat semàntica exposada fa que sigui difícil encertar quin ètim és el més escaient al topònim Cubelles, pensant que no es pas igual un dipòsit per a contenir oli o aigua que un sepulcre o dipòsit per enterrar-hi cadàvers humans"

En aquesta línia es decanta per l'origen llatí "cupellas" amb el significat de recipient o dipòsit per a líquids. (PUIGCORBÉ, Ramon; Op. cit., p.107)

Vicenç Carbonell també ens facilita l'etimologia de Cubelles presentada per Coromines al mateix volúm de l'Onomasticon. Del nom comú "cubell", derivat del llatí CUPUS, també CUPA, segurament "cup de trepitjar raïm", "tina"

3. "sus montes se ven poblados de pinos, alcornoques, algarrobos, olivos, mata baja, viñas y frutales; al O. hay un prado en terreno pantanoso".

Al monumental "Diccionario", en el capítol dedicat a Cubelles Madoz parla dels conreus, la ramaderia i la caça: "produce cereales, legumbres, frutas, vino, aceites y hortalizas; cria ganado vacuno y cabrio, y caza perdices, conejos y liebres" (MADOZ, Pascual. De: "El Principat de Catalunya al Diccionario geografico-estadístico-histórico de España..." (1845). Ed. Curial. Barcelona, 1985. p.472)

4. Joan Virella exposava la inexistència de fonts naturals al terme de Cubelles. Així, i des de temps pretèrits: "els cubellencs refiaren e l'aigua de pluja dipositada a les cisternes i dels pous excavats en les zones immediates al llit del Foix". Virella també esmenta un pou del comú ja documentat el segle XVI (VIRELLA, Joan; "Visions geogràfiques del Penedès", p.54)

5. Instància datada el 11 de març de 1817. Arxiu de la Junta de Comerç de Barcelona. Lligall XXII, pag. 50-51. Biblioteca de Catalunya.

6. "la majoria (dels pagesos) treballaven en règim de parceria i, en estar la terra ben repartida, almenys no hi havia gaire conflictes socials" (PINEDA-VIDAL; "Història gràfica de Cubelles", p.65)

7. Algunes dades evolutives de la població:

Any 1717 : 440 habitants; 1787 : 692 h.; 1860 : 870 h. ; 1900 : 895 h. ; 1930 : 737 h.

1950 : 759 h.; 1960 : 878 h. ; 1970 : 1563 h. ; 1981 : 2214 h. ; 1986 : 2458 h.; 1997 : 5200 h.

8. "abans de la guerra a l'estació de Cubelles es facturaven mercaderies com el vi, garrofes, ordi, civada i cereals, llegums, llet, melons, cabrits, pedra foguera de la riera, herbes aromàtiques, etc. Després de la guerra hi arribava alfals, farina i gra" (BROTONS,PINEDA,VIDAL; "Els carrers de Cubelles", p.72)

9. PINEDA-VIDAL; "Història gràfica de Cubelles", p.64.

10. "la raó per la qual tan poca afició han tingut els cubellencs a la indústria de la pesca durant el transcurs dels segles, no creiem que sia altra que la platja, tan mal apropiada i plena de còdols, com té aquesta població" (AVINYÓ, Joan; "Història de Cubelles", p.70)

Xavier Miret constata que a la zona de Les Botigues al prat de Sant Pere, el cadastre de 1739 hi situa cinc botigues de pescadors i pagesos (MIRET, Xavier; "Els noms de lloc del terme de Cubelles", p.10)

Vicenç Carbonell ens aporta més dades documentals al voltant de les botigues cubellenques: Les botigues de la platja de Cubelles des de l'any 1589 (Arxiu Històric de Vilafranca del Penedès, n°220, fol.14): "un camí que trenca del monestir (de Sant Pere) a mar y a las botigas". Els habitacles es tornen a documentar els anys 1592 (AHV, n°221, fol.20), 1663 (AHV, n°224, p.20) i 1726 (AHV, n°229, fol.33). Carbonell ens presenta una cita de l'any 1629 en que es parla de: "les barraques dels sardinals" (Arxiu Històric Comarcal de Vilanova i la Geltrú, Reg.3004. Això aclariria que e, en realitat, les botigues no eren més que barraques.

11. Als segles XVI, XVII i inicis del XVIII hi hagué moviment comercial a la platja de Cubelles on els llaguts embarcaven bótes de vi i aiguardent, paques de palla, sacs de gra, forcs d'all i altres mercaderies. Durant el sege XIX alguns cubellencs participaren en l'aventura comercial americana establint negocis a l'altra banda de l'Atlàntic (BROTONS,PINEDA,VIDAL; Op. cit., p.72)

12. Joan Avinyó aporta algunes dades de la construcció i funcionament d'aquest trull: "El contracte de construcció tingué lloc el 24 de gener de 1577, entre Barthomeu Lleó i el mestre Johan Desaus (?), habitant a l'Arboç; hi fou present el rector mossén Martí Balagueró". I afegeix: "...y dit mestre Johan se obligue de picar totes les pedres que seran menester en lo trull de oli, y assentar aquelles, pagant de cada pedra un real; la qual pedra haja de tenir dos pams y mig de llargada y un pam d'alçada; y en assó se obligue dit mestre er y acabar de assí per tot se fa per ops y efecte del trull d'oli de l'esglèsia de Cubelles"

S'aporten dades del cost del trull fet amb guix de Vilobí. Portar la pica del trull costava 37 sous, per la seva contrucció el 1579 s'aporten 3 lliures i 4 sous (AVINYÓ, Joan; Del llibre de comptes de l'Obra. A Op. cit., p.77)

13. CASTELLANO, Anna; "Història del Castell de Cubelles. Les relacions entre els Senyors i la Vila", p.111

14. Miret assenyala que al inici del segle XIX es coneixien unes terres amb el nom de "salina" (MIRET, Xavier; Op. cit., p.37)

15. Joan Roig explica que un cop de mar s'endugué a l'aigua bona part d'aquella important producció (ROIG, Joan; "Flors i punxes", p.35)

16. Xavier Miret apunta la fabricació d'estores de palma: "una matèria que antigament s'explotava i treballava a la comarca" (MIRET, Xavier; Op. cit., p.18)

Al terme de Cubelles, com a tota la comarca, hi trobem bona quantitat de palmes i bargallons que en altres èpoques s'havien utilitzat també per fer escombres i altres estris. En forma de topònim indiquem el Molí de la Palma o de l'Anton.

17. Antoni Pineda i Joan Vidal aporten dades al voltant d'aquesta activitat alternativa: "activitat alternativa, des del segle passat fins els anys trenta, era tallar joncs a la zona dels aiguamolls del prat de Cubelles destinats al jaç per als animals, amb el consegüent estalvi de palla. Com que el terreny era municipal, de cada dotzena de garbes una o dues havien de ser per a l'Ajuntament" (PINEDA-VIDAL; Op. cit., p.64)

18. "...no fòren pocs els qui intervingueren en la construcció del pantà de Foix o en la traginada de carros de grava, els anys trenta, per a la construcció dels canals de regatge de l'esmentat pantà..." (PINEDA-VIDAL; Op. cit., p.64)

19. MADDOZ, Pascual; Op. cit., p.472.

20. ROIG, Joan; Op. cit., p.23.

21. "Manufactures Avinyó" ocupava unes trenta persones i estava ubicada on actualment s'hi troba el Casal de Cultura. Tancà cap a l'any 1969 (PINEDA-VIDAL; Op. cit., p.68)

Els mateixos autors apunten que a mitjans dels anys vint s'establí una fàbrica de pintes regentada per un ciutadà alemany. Sembla que aquella iniciativa tingué una vida molt curta.

22. Joan Roig anotava que a Les Salines s'hi establí una fàbrica o laboratori per l'extracció de brom a partir d'un sistema que xuclava l'aigua del mar (ROIG, Joan; Op. cit., p.35)

Extreien el brom de l'aigua marina per a convertir-lo en bromur i bromat sòdic i potàssic (PINEDA-VIDAL; Op. cit., p.68)

23. ROIG, Joan; Op. cit., p.23.

24. En dades de 1978 la població ocupada en activitats industrials sobre el total de població activa representava el 14,7 %. Aquest mateix percentatge era l'any 1964 del 6,5 %.Dins de la

població activa industrial el sector de la construcció ocupava l'any 1978 el 57,3 % molts lluny de la resta de branques productives (GUAL-RICART; "L'economia de la comarca de Garraf", p.190)

25. El nom de la partida correspondria a la denominació del Priorat de Sant Pere. Unes terres donades per Arnau de Pons a l'ordre de frares (VIRELLA, Albert; "El terme de Cubelles a través dels temps", p.39)

Vicenç Carbonell ens aclareix que la cita de l'any 1392 apareix per primer cop en "Els Castells Catalans", III, 896; d'acord amb unes dades de F. Montsalvatje de 1908. Es diu que fou venut el molí de Sant Pere pel rei Joan, juntament amb el castell. Però l'any 1485 continuava vinculat al priorat (Arxiu Comarcal de Vilanova i la Geltrú, Reg.2970), segons sembla per una donació feta l'esmentat any 1220. Carbonell publicà un resum d'aquest tema a les "I Jornadas de Molinologia", 1997, p.357.

26. Vicenç Carbonell descriu aquest itinerari pel camí de l'Aragai des de Vilanova i la Geltrú per les Roques del Pelut i fins el Molí de Vent (d'en Llancà). D'allà continuava pel camí dels molins (els dos molins de vent de la Serra de Santa Llúcia) i "fregant el mas de l'Esquerrer finia en el molí de Sant Pere de Cubelles" (CARBONELL, Vicenç; "L'Hora del Garraf", Juliol de 1997. Dades de l'any 1569. Arxiu Municipal de Vilanova i la Geltrú, Reg. 2985)

27. AVINYÓ, Joan; "Història de Cubelles".

28. Xavier Miret anota la seva documentació en el anys 1739 i 1818 (MIRET, Xavier; "Els noms de lloc del terme de Cubelles", p.8)

Una relació del "tractat de les cases que son subjectas a la Iglesia de Cubellas" de l'any 1655 inclou entre d'altres "lo molí de Sant Pere de Juan Alemany" (CASTELLANO, Anna; "L'evolució urbana de la vila de Cubelles", p.62)

29. (BROTONS,PINEDA,VIDAL; "Els carrers de Cubelles", p.24)

30. CASTELLANO, Anna; "L'evolució urbana de la vila de Cubelles", p.63.

31. Ibídem, p.39 Es fa referència a les notes el cadastre de Cubelles de l'any 1739. Arxiu Municipal de Cubelles

32. VIRELLA,Joan; "Los molinos de la ribera del Foix" al *Villanueva y Geltrú*, 3 d'agost de 1966.

33. Aquest molí ha estat identificat amb el molí situat a les Ribes i que l'any 1220 fou donat pel cavaller Ramon de Montoliu a l'església de Sant Pere (MIRET, Xavier; Op. cit., p.31)

34. BROTONS,PINEDA,VIDAL; Op. cit., p.62.

35. PALAU,Salvador; "Inventari dels molins fariners al riu Foix", p. 277

36. Així trobem molins, molines o serradores de fusta i les fargues pirinenques també esmentades com a molines fèrries.

37. Vicenç Carbonell es refereix al molí del Pont de les Mines en el trajecte de la Riera de Pontons entre aquesta població i Torrelles de Foix.

Els molins polvorers molien el compost format de salnitre (75 %), sofre (12,5 %) i carbó (12,5 %) per obtenir la pólvora negra. Probablement el sofre l'obtenien de les mines de plom properes a Pontons.

El salnitre o nitrat de potassi sovint s'obtenia de rascar les humitats de parets de femers, cellers o basses d'aigua. En aquests molins la mòlta es feia picant, no per fricció pel perill d'explosió que suposava aquesta pràctica. Recordem que en altres èpoques sovintejaven els conflictes bèl·lics. Un fet que determinava un nivell de demanda de la pólvora força elevat.

38. Albert Virella, seguint les fonts del Cartolari del Monestir de Sant Cugat del Vallès, fa referència als vestigis d'antics molins de pedra d'accionament manual localitzats a les comarques penedesenques. Algunes d'aquestes restes es troben al Museu de Vilafranca o al de Vilanova. Aquests molins manuals tenien origen ibero-romà (VIRELLA, Albert; "Els molins d'aigua en l'alta medievalitat...")

39. En aquesta línia era important conèixer el temps que trigava en buidar-se la bassa. L'aigua a pressió que sortia de la bassa per un rec impactava contra els àleps del rodet. La pressió de l'aigua havia d'ésser la més convenient a efectes d'assegurar el màxim rendiment i velocitats de rotació del rodet i en conseqüència de la mola. L'aigua de la bassa era la que regulava els temps de durada de la molta. Buidar i omplir la bassa d'aigua depenia del ritme del treball i del cabal del riu, fets que convertien el treball del moliner en intermitent.

40. A efectes de guanyar-se millor la vida molts moliner complementaven els serveis amb la tasca de traginer (AYMAMÍ, PALLARÉS; "Els molins hidràulics el Moianès")

41. Marc Bloch apuntava l'any 1935 que l'obligació de moldre en els molins propietat dels senyors feudals suposava el coneixement, i com a tal, el control del volum de les collites. D'això se'n derivava també l'exigència dels excedents i la imposició d'arbitris.

L'evolució tecnològica que representà el passar dels molins manuals o de sang als hidràulics quedà frenada per aquesta mateixa raó. Els excessius drets de moltura que exigien aquests molins comunals i senyorials afavoriren retornar a fórmules de treball més arcaïques (BLOCH, Marc; "Avènement et Conquête du moulin à eau")

42. La controvèrsia entorn d'aquesta "dicotomia social" fou iniciada per M. Barceló a les darreries dels anys 80. Els molins de roda vertical són tecnològicament més avançats. L'eix de la roda és horitzontal i per engravar amb l'arbre o eix vertical de la mola cal el coneixement i us de l'engranatge. El concepte de "molí andalusí" té el seu origen en el País Valencià per influència de la cultura àrab. El cup d'aigua és un dipòsit previ a la sala del rodet que mou aquest directament en buidar-se. El cup pot estar adossat a una bassa o actuar com a partidur d'una sèquia. Tots els molins d'aigua del terme de Cubelles creiem que eren activats per una bassa o bé a través del rec directe provinent d'una altre molí superior. Prop d'aquí, únicament al Molí vell de Castellet es pot observar la presència d'un cup (SELMA, Sergi; "Molins i rodes. Entorn d'una discussió desafortunada". Afers)

43. Joan Roig i Piera que hi treballà de pagès durant vint anys, comenta que anys enrere encara s'hi conservaven algunes pedres de les que formaven els recs dels molins (Roig,

Joan; "Flors i punxes", p.62). L'etimologia del topònim té origen en el llatí "palma" en el seu sentit botànic

44. VIRELLA, Joan; "Los molinos de la ribera del Foix".

45. Avinyó presenta una llista dels que compliren el precepte Pasqual amb la parròquia els anys 1590 i 1591. En aquesta relació i apareix "lo moliner de Sant Pere i sa muller Angela".

En una nota annexe diu: "aquests eren els moliners de Gallifa; després fou una de les cases més poderoses de Cubelles, avui encara coneguda pel Molí de l'Anton" (AVINYÓ, Joan; Op. cit., p.64)

Joan Avinyó relaciona el molí de l'Anton amb el Gallifa. Hem comprovat que aquest nom ha estat atorgat en altres ocasions al molí de l'Estaper. Hem vist anteriorment que tant el de l'Anton com el de l'Estaper formaven part de la quadra de Gallifa, fet que ha contribuït al intercanvi. No obstant això, no entenem la apreciació d'Avinyó quan presenta "lo moliner de Sant Pere" (el Molí de Sant Pere era el Molí de Baix) com a "moliners de Gallifa" i més concretament del Molí de l'Anton.

Núria Pinos indica que entre les edificacions del conjunt del molí de la Palma "destacava ca la Coloma i un antic molí fariner que després fou d'oli". Avinyó l'identifica com el molí que el segle XVI era de Joan Prats (PINOS, Núria; "Apunts sobre l'arquitectura del terme municipal de Cubelles", p.82)

46. (PALAU, Salvador; Op. cit., p.277)

En parlar del Molí de Baix s'ha fet esment de les notícies documentals d'un conegut com a Molí de Sobre, identificat com el molí de la Palma. Segons ens informa Vicenç Carbonell el molí apareix citat l'any 1742 com "lo Molí o Casa de Anton Prats".

47. En una escriptura de 12 de maig de 1565 es parla de "dos honorables cubellencs" que arrendaren la quadra de Gallifa. Un era Jaume Ràfols i l'altra Joan Prats, "el moliner, la casa del qual encara subsisteix, anomenada el Molí de l'Anton". Avinyó parla d'ell com un "dels més notables avantpassats". Joan Prats morí el 31 d'agost de 1578 i nomenà marmessors al rector Mn. Martí Balagueró i al seu fill Joan Prats, que també fou nomenat hereu (AVINYÓ, Joan; Op. cit., p.61)

48. Les cases que han format part de la Quadra de Gallifa són les següents: el mas Tradé, el corral de l'Almirall, el Molí de l'Estaper, corral d'en Cona, corral del Tort, mas Palau, can Baró, can Prats o molí de l'Anton i can Granell. Algunes d'elles han tingut noms diferents des del sege XVI (AVINYÓ, Joan; Op. cit., p.96)

De Cal Baró tenim altres notícies aportades per Vicenç Carbonell. Ens diu que "les seves terres són regades per l'aigua dels recs dels molins veïns". Així mateix, anota que amb anterioritat s'havia conegut com a mas del Pujol (1593), també pertanyent a la quadra Gallifa. En aquesta línia esmenta que "el molí del Pujol és mencionat l'any 1456".

(Notes de Vicenç CARBONELL a: ROIG, Pau; "Masies del Garraf", p.98)

49. Descripció el molí de Gallifa del Capbreu de 1593: "un molí fariner antigament ab dos moles molents y ara tant solament ab una mola molent, ab son cup, bassosa, rech, regalosa y ab tots sos forniments y aparatos per molrer. Lo qual molí, bassa i rech afronta a totes parts ab las honors de Andreu Lleó" (MIRET, Xavier; Op. cit., p.22)

50. Narcís Bardají fou alcalde de Cubelles als anys trenta. Fou assassinat l'any 1936 com a conseqüència de l'inici de la Guerra Civil.

51. Albert Virella apunta que allà on la resclosa desviava l'aigua del riu cap al rec del molí rebia se'n deia "cap-rec" o "cap-aigua". On acabava el rec, a la bassa o pou just abans d'entrar al carcavà, se'n deia "sota-rec" (VIRELLA, Albert; Op. cit.)

52. Habitualment i amb algunes diferències segons la zona o l'any, el blat es segava al mes de juny. Entrat el juliol calia fer a l'era la feina de batre per tal de separar el gra de la palla. Aleshores es ventava per tal de deixar únicament el gra. Es garbellava bé i es posava dins del sac.

53. Aquestes eren les operacions prèvies a la molta. En aquest mateix sentit, un cop el gra ja molt, calia posar la farina en un dipòsit abans de de dur-la al forn per fer pa. Es deia que la farina reposada feia un pa millor (BOLÓS, NUET; "Els molins fariners", p.36)

54. El ratllat de les moles facilitava la molta del gra, apartava el segó i duia el ra ja molt cap a la part exterior de la pedra. La mola volandera tenia ratlles corbes o ondulades mentre que els solcs de la sotana eren rectes. Calia fer sovint tasques de manteniment com ara repicar les moles i refer els canals. La superfície de la mola volandera es gastava més que la sotana. Per aixecar la mola s'utilitzava una mena de grua, la cabra, i unes barres per girar i calia l'habilitat del moliner. Si es separava la farina del segó es tenia pa blanc. Si no era així s'obtenia pa integral (BOLÓS, NUET; Op. cit., p.32)

55. NADAL, Jordi; "La industria fabril a Catalunya en el segle XIX", p.60.

56. Aquesta pedra tenia l'origen a La Ferté-sous-Jouane, a Seine-et-Marne, prop de París. Aquesta pedra no s'allisava fàcilment com el granit, ni formava el polsim característic d'altres materials com el calcinal, el gres o la lava, que s'incorporaven fatalment a la farina (NADAL, Jordi; Op. cit., p.60)

57. Joan Boscà i Almogàver va néixer a Barcelona. Literat i poeta renaixentista influenciat per Ausiàs Marc. Fou introductor de la mètrica italiana. Morí l'any 1542.

58. Joan Avinyó comenta unes escriptures dels anys 1590 i 1591: "el Mas d'en Fuster, a voltes anomenat també el Molí d'en Fuster de Gallifa i suposo que serà l'actual Molí de l'Estaper" (AVINYÓ, Joan; Op. cit., p.66)

Els Fuster de Gallifa eren propietaris cap el 1593 del Mas Fuster. Hi ha esments de na Fustera els anys 1627 i 1630 (MIRET, Xavier; Op. cit., p.20)

59. En aquest capbreu s'hi esmenta un terreny d'Antoni Clariana. Es diu que abans era d'un Gallifa i també es fa referència als hereus de Joan Fuster que tenien un molí a Gallifa (VIRELLA, Albert; "El terme de Cubelles a través dels temps", p.27)

Com ens apunta Vicenç Carbonell, aquest molí era conegut també per molí de na Fustera (1600-1725, Arxiu Comarcal de Vilanova i la Geltrú, Reg.2995 - Est. Rús. n°1470)

60. PALAU, Salvador; "Inventari de molins fariners al riu Foix", p.274.
Vicenç Carbonell ens indica que Joan Estaper era administrador del Roser l'any 1838. El llinatge Estaper arranca del segle XVII (Arxiu Comarcal de Vilanova i la Geltrú, Reg.2997).
61. MIRET, Xavier; Op. cit., p.18.
62. MIRET-VIDAL; Op. cit.
63. VIRELLA, Joan; "Los molinos de la ribera del Foix".
64. AVINYÓ, Joan; "Història de Cubelles", p.66.
65. Seguim Mn. Avinyó: "Aquests molins que anaven moguts per l'aigua de la riera conduïa per un rec, eren ocasió que les terres properes a dit rec fossin regades, donant així més vida a l'art del pagès, car moltes quarteres de terra es convertien en frondosos regadius; i hi confirma l'arxiu parroquial amb una copia de la concòrdia entre els moliners i els aigua-regants, feta el 30 de maig de 1599 per D. Antoni Mas, notari públic de Vilafranca del Penedès" (AVINYÓ, Joan; Op. cit., p.66)
66. MIRET-VIDAL; "Les Masies de Cubelles".
67. "A la vora del Foix hi queden vestigis del passat; masies que compartien el conreu de la terra amb la molturació dels grans: Molí de Baix , el molinot, enrunat, el Molí de l'Anton, tot desfigurat, el Molí de l'Estapé, mig convertit en *cortijo*, el Molí d'en Cucurella, abandonat també..." (ROIG, Joan; Op. cit., p.25)
68. PAPIOL, Francesc; "Resposta de Francesc Papiol al Qüestionari Zamora", p.50.
69. Papiol hi afegeix, sempre parlant de Vilanova: "...y a poca carestía de agua, a tres horas y muy a menudo hasta seis horas, que más de ser tan costoso, es de sumo perjuicio para el Público respecto a traernos las harinas de bastante lejos a precios muy subidos, de que se ven precisados dar mano las pobres gentes a causa de las dificultades de moler sus trigos" (PAPIOL, Francesc; Op. cit. ,p.50)
70. Teodor Creus i Corominas parla el 1893 del riu Foix en relatar la llegenda de "Lo Juhí del Moro". Ens diu: "Aquest riu, com a tal representat en tots los mapas, tenint sos orígens en los termes de Pontons y Torrellas de Foix i montanyas de Selma, per efecte de las grans talas de boscos que s'han fet en dits termes y altres del Panadés, ha vist mimvar extraordinariament sas aigüas, que donaven mohiment a molts molins, avuy inactius per aytal causa..." (CREUS, Teodor; "Set contallas del temps vell", p.27)
71. Virella identifica el "camí molinant" com el que anava del castell de Ribes al de Cubelles. Miret esmenta que rebien aquest nom diversos camins del terme, citant documentació del 1818. Així mateix, el "camí moliner" seria per Virella el "nexe d'unió del (castell) de Creixell i del de Creixellet". Un nom que, segons Miret, també seria extensible a d'altres camins. El primer esment s'escau l'any 1443 ("...ab lo camí nomenat moliner..." en documentació de 1587) i apareix regularment en cites dels segles XVI, XVIII i XIX (De: VIRELLA,Albert;

"El terme de Cubelles...", p.31; i a MIRET, Xavier; "Els noms de lloc...", p.27)

El camí molinant o moliner coincidia en molts sectors de la comarca amb el Camí Ral. El camí moliner creuava la comarca des de Sant Pere de Ribes fins a Cubelles amb el propòsit d'anar a moldre la farina als vells molins del Foix. Aquesta necessitat farà que els camins siguin força transitats fins el segle XVII en que apareixen a la zona els primers molins de vent. El camí moliner o camí dels molins arribava fins el molí de Sant Pere o molí de Baix. En el seu recorregut coincidiran el molí de vent d'en Llança a Vilanova i la Geltrú i els dos molins de vent de la serra de Santa Llúcia, ja prop del prat de Cubelles (CARBONELL, Vicenç; "Noms de lloc de Vilanova i la Geltrú" a "L' Hora del Garraf")

72. Xavier Miret assenyala que s'esmenten recs de molins el segle XVI (1593) (MIRET, Xavier; Op. cit., p.34)

Vicenç Carbonell ens indica que el rec també rebia el nom de sèquia l'any 1570 (Capbreu, nº171).

73. Arxiu de la "Junta Principal de Agricultura, Industria y Comercio de Barcelona", Reg. arxiu nº. 13426. Dins Arxiu de a Junta de Comerç de Barcelona. Biblioteca de Catalunya.

74. La faneca era una mesura de capacitat d'àrids equivalent a aproximadament uns 30 litres. La faneca no coincidia amb la "fanega" castellana de 55 litres. No tenim base per saber a quina de les mesures es referia la informació aportada. La fanecada era la superfície que es podia sembrar amb una faneca de gra (ALSINA,FELIU,MARQUET; "Diccionari de mesures catalanes")

75. La nota informava que: "sin que hasta ahora se sepa su paradero, quedando en el mayor desconsuelo sus infortunados padres". A la mateixa edició parlaven que al camí de Vilanova a Cubelles: "ha aparecido un culebrón de grandes formas y que acomete a los viajeros". Un d'aquests: "se vio de improvisto acometido por el audaz animal sobrecogido de espanto no tuvo animo para sostener con él una lucha y tuvo a bien, para no esponerse a un mal resultado, retroceder precipitadamente" (*Diario de Villanueva*, 20 de juliol de 1856)

76. MIRET, Xavier; Op. cit., p.28.

77. PINOS, Núria; "Apunts sobre l'arquitectura del terme municipal de Cubelles", p.82.

78. Mas Trader formava part de la quadra de Rocacrespa. Al segle XVI fou propietat dels Icart i més endavant dels Vilanova. A les darreries del segle XVII passà als Papiol (MIRET-VIDAL; Op. cit.)

79. Miret i Vidal diuen del Corral d'en Cona: "a la masia li deien El Molí Nou perquè va ser l'últim que es va fer" (MIRET,VIDAL; Op. cit.)

80. "l'any 1588, la filla de Gabriel Vilanova va casar-se amb Galceran d'Icart, de la família senyora de Cubelles, i aportava com a dot *la casa del trader ab un molí enderrocat dit antigament Molí de la Mata*, tot situat dins la quadra de Rocacrespa" (De documentació de Mas Trader dins: A.E.Talaia, "Relat de la VIII Caminada Popular de Vilanova i la Geltrú a Rocacrespa, pel Fondo del Castellot")

Hi afegim les dades aportades per Núria Pinos. Mas Trader, ens diu, era una antiga masia que pertanyia a la jurisdicció de la quadra de Gallifa i que "tenia un molí fariner". I continuava: "A les terres del mas Trader hi havia el molí de la Mata que, el 1588, ja estava en estat ruïnós" (PINOS, Núria; "Apunts sobre l'arquitectura del terme municipal de Cubelles", p.84)

81. "era el más nuevo de la riera y nos aseguran que no llegó a funcionar nunca" (VIRELLA, Joan; "Los molinos de la ribera del Foix". *Villanueva y Geltrú*, 3 d'agost de 1966)

82. PALAU, Salvador; Op. cit.

83. L'igualadí Jaume Caresmar en el seu cèlebre "Discurso..." de 1780 es refereix en aquests termes al litoral penedesenc: "el terreno es muy árido, de modo que en todo el distrito no se encuentra ni la más pequeña fuente, y todos los vecinos se sirven de agua de pozos, norias y cisternas". I encara més. Per solventar la sequera de la terra: "tampoco es posible conducirle aguas de río alguno para que la fecunden". Sospitem que Caresmar feia extensives unes apreciacions centrades únicament en el terme de Vilanova o algun altre (CARESMAR, Jaume; *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria...*, p.591-599)

84. El *Diario de Villanueva* dóna aquesta informació en referir-se a les fortes gelades dels dies 15 i 16 de desembre de 1858.

85. Aquesta apreciació ja la feia el vilanoví Teodor Creus i Corominas cap l'any 1893 en referir-se al decrement d'aigües del Foix produïdes segons ell per les tals de boscos del Penedès: "...y fins ha perdut son caracter de riu per los moradors de la encontrada, los que sols li diuen: riera de Cubellas" (CREUS, Teodor; Op. cit., p.27)

86. El projecte del Pantà de Foix fou una iniciativa del vilanoví Pelegrí Ballester l'any 1901, que en situació de crisi pretenia impulsar l'agricultura de regadiu. L'any 1903 es nomenà una comissió de seguiment del projecte presidida per Teodor Creus i Corominas. El projecte fou aprovat el 29 de setembre de 1909 i les obres s'inauguraren amb la primera pedra el 1912. Té una capacitat de poc més de set milions de metres cúbics d'aigua amb una llargada de 4550 metres. La resclosa de 206 metres té una alçada de 32 m. El projecte inicial hagué de ser revisat en diverses ocasions, fent obres de impermeabilització que impedissin l'elevat índex de pèrdues. La construcció s'acabà el 1919 però la conclusió definitiva no tingué lloc fins el 1929.

87. En efecte , així va ser. A les nostres latituds, la molinaria tradicional aviat donà pas a una molta més industrial i urbana. Tant sols en els pitjors anys de la postguerra alguns dels vells molins d'aigua del país tornaren a funcionar. Època de mancances, restriccions i estraperlo

88. Salze, "Salix alba". Arbre caducifoli de la família de les salicàcies. Pot arribar als 25 metres d'alçada i viu preferentment en indrets de ribera i cursos d'aigua.

89. *Diari de Vilanova*, 14 d'agost de 1997.

També Xavier Miret i Joan Vidal constataren aquest extrem: "a la part baixa de la casa es

conserven les restes de l'antic molí" (MIRET-VIDAL; "Les Masies de Cubelles")

90. MIRET-VIDAL; Op. cit.

91. "El Sàlzer, el mas Ricart i el mas de Na Miquela tanquen un polígon de terres i masos, que són l'enclau de Rocacrespa, enclau que, si bé es mantenía dins de la feligresia de Santa Maria de Cubelles, no era terra de realenc i, per tant, no contribuïa les despeses de la Universitat..." (VIRELLA, Albert; "El terme de Cubelles ...", p.50)

92. Arxiu Històric Municipal de Vilanova i la Geltrú. Reg. 2972

93. D'una llista de donants de la parròquia de Cubelles els anys 1590 i 1591 surten els noms d'Antoni Pedró de Rocacrespa i del seu fill adoptiu Enric Carbonell, "el moliner del Salger" (AVINYÓ, Joan; "Història de Cubelles", p.64)

94. "Guillem Rovirosa, anomenat *lo frare* que eren del molí del Salze, aportat en dot per Caterina Ballester, de Vilanova, la qual a principis de l segle XVI, es casà amb Guillem Rovirosa, dit lo frare; en son testament, fet al Salze el 23 de novembre de 1650, deixa usufructuari el marit i, mort ell, vol que sigui repartit entre dos fills, Guillem i Jaume, i dues filles, Magdalena i Anna, amb l'obligació, cada u, de fer celebrar quatre aniversaris en sufragi per la seva ànima..." (AVINYÓ, Joan; op. cit., p.93)

"Cal Frare" és la casa més antiga de Rocacrespa, d'on provenia un dels Guillem Rovirosa. Al sud de Rocacrespa es troba el fondo del Frare, motiu utilitzat per aquell Guillem Rovirosa (MIRET, Xavier; "Els noms de lloc del terme de Cubelles", p.20)

95. VIRELLA, Albert; Op. cit., p.50.

Núria Pinos fa un recull de dades referides al molí del Salze. Ens diu que apareix documentat l'any 1570 com a mas de la quadra de Rocacrespa. El molí apareix esmentat en documentació del 1593 i en una concòrdia de regants i fariners del 30 de maig de 1599. L'any 1650 el molí era d'un dels Rovirosa i el 1655 apareix esmentat Guillem Rovirosa en "lo molí del Salses". El 1703 surt citat Pere Clos com a moliner del "Sàlzer" i el 1706 apareix Josep Mayner com a habitant del molí. El molí encara funcionava l'any 1845 i després s'abandonà (PINOS, Núria; "Apunts sobre l'arquitectura del terme municipal de Cubelles", p.84)

96. PI DE CABANYES, Oriol; *Llibre d'hores (1975-1978). Fulls de dietari*

97. Els "20 quintales" o quintars es refereixen al pes de la pica de pedra. Un quintar eren quatre roves, es a dir 41,6 quilos. Així, es tractaria d'una pica d'uns 832 quilos de pes. En quan a la carga o càrrega de capacitat, no ens consta que aquesta mesura s'apliques a volúms d'aigua. Tenim càrregues d'àrids (124,8 quilos), de vi (121,6 litres), d'aiguardent (104,96 litres) o d'oli (124,5 litres), però no pas d'aigua. En canvi ens consta la càrrega d'aigua com a mesura de capacitat per a cabals d'aigua. Es tractava d'una unitat de cabal pròpia de la zona de Tarragona i equivalent als 136,64 litres per dia (ALSINA, FELIU, MARQUET; "Diccionari de mesures catalanes")

98. VIRELLA, Joan; "Los molinos de la ribera del Foix".

99. Arxiu Històric Comarcal de Vilanova i la Geltrú, Reg.3002 i Reg.2984, respectivament. Les notes aportades per Núria Pinos complementen aquestes dades. El molí fariner apareix documentat el 30 de maig de 1599 en una concòrdia entre regants i moliners. L'any 1845 encara funcionava. Primer fou propietat dels Rovirosa i després passà als Cucurella. El cognom Cucurella apareix esmentat el 1590, el 1676 amb Pere Cucurella i a principis del XIX amb Josep Cucurella (PINOS, Núria; "Apunts sobre l'arquitectura del terme municipal de Cubelles", p.81)

100. Notes de Vicenç Carbonell a: ROIG, Pau; "Masies del Garraf", p.100.

101. "A principis del segle XIX s'esmenta un Josep Cucurella de Cubelles i força abans, en 1676, un Pere Cucurella" (MIRET, Xavier; Op. cit., p.16)

Entre els anys 1590 i 1591 es documenta una "viuda Cucurella" (AVINYÓ, Joan; Op. cit., p.65). "Els darrers propietaris segons el cadastre eren Francesc Cucurella i Gatell i després Josep Cucurella" (MIRET-VIDAL; Op. cit.)

102. MIRET, Xavier; "Els noms de lloc del terme...", p.32.

103. MIRET, Xavier; Op. cit., p.41.

104. VIRELLA, Joan; "Los molinos de la ribera del Foix".

105. Un dels documents més antics que fa esment de l'activitat molinera a Catalunya és del segle VIII, "vers el 800". Es fa referència a un "molinarem anticum" i fou trobat prop de Santa Maria de Lillet a la població de La Pobla de Lillet (BOLÓS, NUET; "Els molins fariners", p.47). Virella aporta més dades citant les mateixes fonts: "l'any 833 a Lillet, un prevere dit Serfdedeu dona, ran de la consagració de l'església de Santa Maria, entre d'altres coses un molinarum anticum, que es possible fos un antic molí d'aigua" (VIRELLA, Albert; "Els molins d'aigua en l'alta medievalitat...")

106. La documentació aporta notes sobre els molins anteriors a l'any 1000 en el terme del castell de Cervelló, a la riba de ponent del Llobregat i conques de l'Anoia, riu de Bitlles, Foix i Gaià. Es parla de molins a la conca del Foix a la zona d'Olèrdola. Notícies datades els anys 956, 979 i 996. També es parla d'un molí l'any 980 al terme del castell d'Eramprunyà. Virella escriu que no hi havia molins a la part de la costa degut a les males comunicacions i al perill dels corsaris barbarescos (VIRELLA, Albert; Op. cit., p.262)

107. ZAMORA, Francisco; "Diario de los viajes hechos en Cataluña", p.87.

108. Com sabem, la vinya va permetre la comercialització de vins i aiguardents. S'hagueren de importar grans d'altres terres: de l'Estat Espanyol, de Rússia o Ucraïna, d'altres països del Nord d'Europa i més endavant d'Amèrica.

109. Una revista hereva de "La Industria Harinera Moderna" (1881 -1889), publicada a Viena (NADAL, Jordi; Op. cit.)

110. Queden alguns vestigis de molins del Foix que presenten una xemeneia annexa com a record de l'antiga màquina de vapor que complementava la força de l'aigua. Un d'ells és el Molí d'en Vallès en terme de Sant Martí de Sarroca.

111. En aquests la farina passava per uns cilindres metàl·lics cada cop més estrets i d'estries més fines (NADAL, Jordi; Op. cit.)

112. El Molí Vell de Castellet encara conserva part de la instal·lació dedicada a la generació d'electricitat.

113. Arxiu Històric Comarcal de Vilanova i la Geltrú, Reg.2984.

114. Llibre de Comptes de Rocacrespa, fol.78.

115. El Santuari de Lurdes fou construït al voltant de l'any 1886 per Ceferí Ferret i Martí (1833-1902). El recinte religiós ha estat tradicionalment molt lligat a Cubelles. La gent hi anava a menjar la mona els anys cinquanta i a buscar farigola per les seves rodalies el divendres sant (PINEDA, VIDAL; "Festes, tradicions i costums populars...")

Vicenç Carbonell ens facilita la notícia de que l'any 1851 es venia el "molí Galtés", segons constava al Diari de Vilanova del 19 de febrer de 1851. No sabem com s'acabà la cosa.

Ceferí Ferret i Martí es casà amb Antònia Galtés, que morí l'any 1906 segons dades aportades per Núria Vidal. Pau Galtés i Martí, hisendat, era cosí de Ceferí Ferret.

116. PALAU, Salvador; "Els molins fariners...", p.273.

117. Virella assenyala que el molí fou habilitat per l'empresa constructora que tenia cura de les obres del Pantà (VIRELLA, Joan; "Los molinos de la ribera del Foix")

Vicenç Carbonell ens indica que l'heretat de "Xuriguera del terme de Castellet" es documenta l'any 1630 (Arxiu Històric Comarcal de Vilanova i la Geltrú, Reg.3004).

Carbonell assegura que es molt probable que l'origen vingui d'un "mas den Soriguera de Vallformosa de Castellet" (Capbreu 1425, p.240), potser descendent d'un Ramon Soriguera (1303, Arxiu Diocesà de Barcelona. "Visites", I/1,96).

118. El molí fou projectat per Francesc Terrés, un fuster de Sant Martí de Riudeperes a l'Osona.

119. VIRELLA, Joan; "Los molinos de la ribera del Foix".

120. Caro assegura que els molins de vent no arribaren amb els croats i emfatitza la probable i decisiva influència del califat de Còrdova. Esmenta la notícia de que a Tarragona hi havia molins de vent "en època medieval bastant remota" (CARO BAROJA, Julio; Op. cit., p.156)

121. VIRELLA, Albert; "Molinos de viento".Al setmanari "Villanueva y Geltrú", 23 de desembre de 1964.

122. Dita aportada per Julio Caro Baroja amb un comentari justificatiu: "El molino de viento era más barato y cómodo de montar y sostener que el de agua o de cualquier otro tipo" (CARO BAROJA, Julio; "Tecnología popular española", p.158)

123. També tenim coneixement d'un antic Molí de l'Hort del Castell al Raval de Santa Magdalena de la Geltrú (1620).

124. MUNTANER, I.M.; "Els noms de lloc del terme de Sitges", p.252.
125. VIRELLA, Joan; "Los molinos de la ribera del Foix".
126. Joan Carreras a la seva novel·la "La gran nevada" (1998) situa els esdeveniments a la població fictícia d'Artià, un escenari on els pous de glaç esdevenen els veritables protagonistes. El fil literari, amarat de dramatisme, incorpora algunes dades interessants al voltant de la pretèrita indústria del gel natural i del que en podríem anomenar els inicis de la indústria del gel artificial. Al text hi apareixen alguns episodis anecdòtics i curiosos de l'evolució de la indústria del gel ,així com personatges rellevants com Frederich Tudor, "el rei del gel", o Raoul Pictet (CARRERAS,Joan; "La gran nevada", p.62,104-106)
127. El gel permeté la conservació d'aliments com la fruita o el peix. En aquest darrer cas s'afavorí que el peix pogués arribar a nuclis de consum del interior.
128. A molts indrets del litoral català es popularitzà el consum d'aiguarent amb gel com a refresc.
129. Josep M.T. Grau aporta unes estadístiques que presenten els dies i jornals d'empouar glaç als pous de glaç de La Pasquala de Montblanc entre els anys 1749 i 1791 (GRAU, Josep M.T.; "La industria tradicional de Montblanc i la conca...")
130. AMIGÓ, Ramon; "Neveres pre-industrials (pous de neu) al Camp de Tarragona.
131. Grau ens parla d'altres factors de regressió centrats a la zona de Tarragona: "el revés més fort (dels pous) l'experimentà l'any 1854, quan els metges de Tarragona culpaven els refrescs i gelats de ser propagadors del còlera (que des del port de Barcelona es propagà per tot Catalunya fins al 1856)". L'estat de l'aigua del riu, la palla utilitzada per separar les capes de glaç o les condicions de netedat dels propis pous no eren elements que convidessin a pensar que el procés de conservació del glaç oferia unes mínimes garanties sanitàries (GRAU, Josep M.T.; Op. cit., p.66)
132. Concretament, es coneix l'existència d'un pou de glaç de planta quadrada a Torelló (Osona) (PERARNAU, Jaume; "La indústria del gel a Catalunya. Una activitat pre-industrial desconeguda")
133. L'any 1990 Eusebi Casanellas esmentava el pou de Sant Fost, prop de Mollet, com "un dels que està situat més cap a la costa" (CASANELLAS, Eusebi a: Butlletí del Museu de la Ciència i la Tècnica i d'Arqueologia Industrial de Catalunya.1990)
De ben segur que el pou de Can Cucurella, a poc més de sis quilòmetres del litoral, pot considerar-se com un dels més propers a la costa i alhora en una latitud meridional més extrema.
134. Veure croquis annex.
135. No sabem quina era la capacitat de treball o d'emmagatzemar blocs de gel del pou de Can Cucurella. D'altra banda, Ramon Amigó estableix que la capacitat habitual dels pous considerats grans era de 3000 , 4000 o 5000 càrregues, equivalents a 360, 480 i 600 tones

respectivament. Pels pous petits assenyala una capacitat d'unes 300 càrregues o 36 tones (AMIGÓ, Ramon; Op. cit., p.109)

136. Recordem que el pou de glaç es troba a les immediacions de la masia de Can Cucurella, avui convertida en casa de colònies Can Foix per esplai de la mainada.

137. VIRELLA, Joan; "Els pous de glaç del Penedès". A la revista "Gran Penedès".

138. Així ens consten les figures dels col·locadors, talladors o traginers entre d'altres. S'utilitzaven uns estris característics que facilitaven la tasca: arpiots o ganxos per manipular els blocs, serres o xerracs per tallar masses per picar el gel, un cabestany per desempouar...

139. BERNAD, Fina; "Els pous de glaç de l'Avencó", p.189.

140. Fina Bernad parla de peces de 70 x 50 x 20 cm. (BERNAD, Fina; Op. cit., p.189)

141. "Pels volts de Nadal començaven a treure'n. Els homes agafaven unes serres llargues i tenien unes determinades mides per a fer les basses. Els pous els preparaven amb palla. Al fons ja n'havien tirat i anaven baixant tires cap a baix, un home es ficava dins aquella gola de llop, col·locant-les de manera que la palla aïllés les unes de les altres, d'aquesta manera es conservaven el temps que es volia" (GRAU, M.A.; "Hi havia una vegada un poble")

142. Unes antigues normes de Manresa esmentaven: "que no es vengui, ni doni neu o gel a cap foraster" (PERARNAU, Jaume; Op. cit., p.131)

143. AMIGÓ, Ramon; Op. cit.

144. Jaume Perarnau considera dos règims de propietat i arrendament: els de propietat municipal o institucional, sovint arrendat a particulars que tenien l'obligació del proveïment; i els de particulars. En aquest darrer cas s'establia un regim de contractació o arrendament amb la institució o amb d'altres particulars (PERARNAU, Jaume; "Els pous de glaç de la comarca del Bages", p.16)

145. "El proveerse los barceloneses de nieve o hielo era un gusto que pagaban bastante caro, así por los impuestos que gravaban el artículo como los considerables gastos que acarrea su transporte y conservación en los depósitos de la ciudad" (CARRERA, Jaume; "Història política i econòmica de Catalunya", Vol.I, p.542)

146. Amigó relata els detalls d'un incompliment de contracte de l'any 1621: "de qui s'havia compromés a proveir la vila de neu o glaç, es posa en relleu que per falta de neu la gent de Reus pateix molt en la salut i així mateix pateixen molt els molts malalts que hi ha" (AMIGÓ, Ramon; Op. cit., p.47)

147. Enumerem altres punts de l'esmentat Llibre d'Arrendaments: "sapia lo arrendatari que haurà de vendre la neu o glaç en la present vila y son districte a rao de tres diners per lliura, y no més...". També quedava obligat a vendre neu a tots els forasters de pas per la vila. També s'establia l'obligació de donar glaç al convent dels Pares Caputxins.

Els punts de venda de glaç s'arregleraven als carrers de l'Església, Sant Antoni i Palmerà fins la Plaça del Pou, prop del mercat (Del Llibre d'arrendaments de 1758. Arxiu Històric Municipal de Vilanova i la Geltrú. Dins: BASORA, Teresa, "El suministro de hielo a los villanoveses". "Villanueva y Geltrú", 3 d'agost de 1962)

148. PLADEVALL, Antoni; "Castellterçol. Història de la vila", p.210.

149. Deia la notícia: "La carencia absoluta de nieve en nuestro mercado es la pesadilla de los aficionados a bebidas frías. En los años anteriores, ya que no era posible todos los días, no faltaban helados en los festivos; más en el actual, ni catarlo siquiera han podido los que no han salido de la población. Imposible parece que se haga notar esta carencia ahora no habiendo faltado jamás aquel artículo cuando la villa no contaba más que la mitad de los moradores que en la actualidad"

150. "Es tanta la escasez del hielo que se nota en el corriente año, que habiendo tenido un decidido empeño un caballero de esta villa (Vilanova i la Geltrú) a proporcionarselo para uno de los días de esta semana, ha tenido que renunciar a su pretensión aun cuando la cantidad que pidió a Barcelona era de pocas arrobas..." ("Diario de Villanueva", 30 d'agost de 1856)

151. El mateix "Diario" en la seva edició del 17 de desembre de 1858 informava que: "En la mañana de ayer nos regaló el cielo una tan fuerte helada, que las verduras que se presentaron al mercado aparecian como medio cocidas y llenas de tarroncitos de hielo de un espesor considerable"

152. BASORA, Teresa; "El suministro de hielo a los villanoveses".

Amigó cita tres pous de glaç a Aiguamúrcia que estaven al voltant del monestir de Santes Creus (AMIGÓ, Ramon; Op. cit.)

153. AMIGÓ, Ramon; op. cit.

154. Això ocasionava un increment dels preus de transport i alhora una merma considerable del volum del productes. Sovint el transport del gel es feia a la nit per aprofitar les temperatures més baixes. Calia moure's ràpidament per aprofitar -ne la conservació. Pladevall ens diu que en les operacions de desempouar, transport i venda es podia perdre entre un 20 i un 30 % del producte valorat en contracte (PLADEVALL, Antoni; Op. cit., p.208)

Ramon Amigó afirma que el cost del transport tenia força incidència sobre el preu final del gel. Diu: "de Prades a Reus, el 50% o més del preu de contractació quedava absorbit pel cost del tragi" (AMIGÓ, Ramon; Op. cit., p.45)

155. El de Mediona està enderrocat. El de l'Arboç estava ubicat al costat de la capella dels Dolors. Avui en aquell indret hi ha una gelateria que du el nom de "El pou de glaç". Cruaïnes ens diu que fou construït l'any 1617. Sabem que el pou de Gelida va subministrar gel a Barcelona en la visita de Felip V l'any 1701. (CARRERA, Jaume; "Història política y econòmica de Catalunya", p.601). Antoni Massanell consignà que el pou de Vilafranca fou construït cap el 1600.

156. Aquest pou encara funcionava a primeries de segle XX. Situat al costat de la Riera de Can Cartró, sabem que abastia de gel la farmàcia Miret de Vilanova i la Geltrú. (VIRELLA, Joan; "Els pous de glaç del Penedès")

Un capbreu de 1762 ens indica que a l'indret hi havia més d'un pou. (VENDRELL, Remei; "Santa Fe del Penedès. Un municipi històric al cor de l'Alt Penedès")

157. Un d'ells es especialment interessant per la seva magnitud. En una zona obaga al costat de la Riera de Begues, aquest pou té uns 15 metres de diàmetre i uns altres tants de fondària. Aquestes dimensions no permetien tancar-lo amb volta de pedra, fet que es suplia cobrint la superfície amb palla i altres materials.

158. El pou de glaç de Can Revetllat a Castellterçol i el de l'Avencó a Tagamanent, ambdós al Vallès Oriental, són fins ara els únics pous inclosos en el catàleg del patrimoni industrial de Catalunya impulsat pel Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya. S'insta així al seu coneixement i preservació.

159. GRAU, M.A.; Op. cit.

160. BORRÀS, Antoni; "Assaig de localització dels forns de calç...", p.184.

161. Per la fabricació del carbur (C_2 Ca) calia a més de la calcària, carbons i energia hidràulica. Aquests ingredients feia que fos una activitat pròpia de les zones carboníferes prepirinenques.

162. La calcària és una roca sedimentària que conté poc més del 50 % de carbonat càlcic. Altres fonts ens diuen que la calcària conté fins un 17 % de sílice, alúmina i hidròxid fèrric. (DD.AA.; "Les indústries relacionades amb la calcària al llarg del Freser", p.228)

163. El procés de calcinació origina la reacció química següent: $Ca CO_3 + Q = Ca O$ (calç viva) + CO_2 . Afegint aigua a la calç viva s'aconseguia hidròxid de calç o calç morta o apagada segons la reacció següent: $Ca O + H_2 O = Ca(OH)_2$

164. Això els aïllava de possibles insectes paràsits. La calç barrejada amb sulfat s'emprava per esterilització d'arbres fruiters i vinyes (BORRÀS, Antoni; Op. cit.)

165. La calç s'utilitzava: "per a neutralitzar el sulfat de coure quan es preparava el brou bordelès per sulfatar les vinyes contra el mildiu". Calien dos quintars de calç per hectàrea de ceps i per cada sulfatada (RIBA, Josep; "Arqueologia rural: els forns de calç de l'Anoia", p.165)

166. Violant i Simorra diu respecte a les pedres que formaven la boca del forn: "havien d'ésser de les anomenades *panal roi* o de *tufó*, perquè resisteixen molt bé la roentor del foc i no es trenquen..." (VIOLANT, Ramon; Op. cit., p.62)

167. Proper al terme de Cubelles tenim el forn permanent de Can Castellví, en terme d'Olèrdola....

168. ROSELL-SUBIRATS; "La producció de calç, ahir".

169. ROSELL-SUBIRATS; Op. cit., p.10.
170. "el servei del forn es limitava a 10 o 12 cuites com a màxim" (ROSELL-SUBIRATS; "La producció de calç, ahir")
171. AVINYÓ, Joan; "Història de Cubelles", p.91.
172. MUNTANER, Ignasi M^a.; "Els noms de lloc del terme de Sitges", p.252.
173. PAPIOL, Francesc; "Respostes al Qüestionari Zamora", p.50.
174. CARESMAR, Jaume; *Discurso sobre la agricultura comercio y industria*, p.591.
La llenya com a combustible tradicional era substituït en alguns indrets per altres elements. Al Montsià es cremava sansa, un subproducte dels trulls o molins d'oli i en uns forns de Vallirana els mateixos autors asseguren que s'hi cremaven pneumàtics i esparidenyes (ROSELL-SUBIRATS; Op. cit.)
175. GARÍ, J.A.; "Descripción e història de la villa de Villanueva y Geltrú", p.208.
176. CARBONELL, Vicenç; "Caminada popular 1996"
Aquest forn surt documentat l'any 1738 al Llibre de Comptes de Rocacrespa, fol. 278 v. Es tracta evidentment d'un forn de calç. Ho reforça el fet de trobar-se molt pròxim a una zona calcinera. No hem trobat restes perceptibles d'aquest antic forn. Pren el nom del Castellot que s'aixeca sobre un turonet a llevant de Rocacrespa sobre el Fons del mateix nom. El Castellot era una vella torre de guaita fortificada de la que únicament en resten un parell de metres de pedra.
177. Sobre aquest particular detallem les informacions aportades per Vicenç Carbonell extretes de l'Arxiu Històric Comarcal de Vilanova i la Geltrú, Reg.2980/2981:
Gener de 1553: Pere Alegret del Mas (Notari), Bartomeu Alegret i Magí Ferret (Frederic), "fornades de calç per les obres del baluar, la qual calç han de donar a les Botigues de Mar, per sa magestat l'emperador"
Febrer de 1553: "Fornades de calç pel rei" a Ribes i Vilanova, entre les quals hi ha "den Pere Torrens de la Quadra de Solicrup" i d'en Negrell "sobre la capella de la Magdalena".
178. VIOLANT, Ramon; Op. cit.
179. La quantitat de combustible vegetal era variable en funció de la zona i del tipus de llenya utilitzat. De Les Gavarres sabem: "per fer una cuita de calç se solien gastar de mil a dues mil feixines de bruc, gatoses i arboç". Una feixina era un feix lligat de branquillons prims (JUANOLA-PUJOL; "Fonteta i la calç")
Rosell i Subirats donen per a la zona del Montsià un consum de 700 a 800 gavells de llenya (un gavell era un feix de llenya menuda) (ROSELL-SUBIRATS; Op. cit.)
"De tots els arbustos, boixos i rebolls, en feien feixets lligats amb redortes, molt polits i recollits" (VIOLANT, Ramon; Op. cit.)
Per una fornada a la comarca de l'Anoia Josep Riba ens diu que calien de dos a tres mil fogots de llenya de pi. Així, era necessari cremar dos fogots de llenya per cada quintar de calç a obtenir (RIBA, Josep; "Arqueologia rural: els forns de calç de l'Anoia", p.159)

Per la seva part, Joan Rovira diu que per un forn de 800 quintars de pedra, quintars de 40 kg., feien falta uns 2000 fogots o feixes de 30 Kg (ROVIRA, Joan; "Els forns de calç")

180. ROVIRA, Joan; "Els forns de calç".

181. Rosell i Subirats parlen d'entre 80 i 85 hores de durada de la cuita als forns de la zona del Montsià (ROSELL-SUBIRATS; Op. cit., p.10)

182. Josep Riba apunta les necessitats de mà d'obra per les diferents operacions a realitzar. Ens diu, de dos a tres homes per arrencar la pedra i la mateixa quantitat de personal per a cadascuna de les altres fases del procés: enformar i desenformar, esporgar i fer fogots, fer de fonger durant una setmana o els traguers necessaris per carregar i transportar la calç. Cal entendre que algunes d'aquestes operacions eren combinades entre els mateixos treballadors (RIBA, Josep; Op. cit., p.166)

183. VIOLANT, Ramon; Op. cit., p.62.

184. En l'estat òptim de la cocció la pedra agafava una tonalitat vermelloso-daurada. Si la combustió no era adequada la calcària assolia un color fosc. Així mateix, si la coroneta superior era de color blanc era indicatiu d'una cuita adequada.

185. ROSELL-SUBIRATS; Op .cit.

Violant i Simorra cita pels enfornaires del Pallars una bona colla d'eines característiques: forcà, forcana, podall, destraleta, aixadó, pistolet, bonina, massa, escoda, maçó, pala... (VIOLANT, Ramon; Op. cit.)

186. Es deia que si algú volia mal al calciner dipositava trossos de ferro prop del forn. Així s'extremava la vigilància (VIOLANT, Ramon; "Els enfornaires al Pallars Sobirà")

187. BORRÀS, Antoni; Op. cit., p. 184.

188. "una cosa molt digna a remarcar és que si mentre es coïa un forn de calç es posava a ploure, tot el poble se'n condolia i planyia, àdhuc resaven perquè parés de ploure" (VIOLANT, Ramon; Op. cit., p.64)

189. Aquesta partida es troba a l'est de la muntanya de Mont-Calvari a tocar del cementiri. (MIRET, Xavier; "Els noms de lloc del terme de Cubelles", p.40)

190. BORRÀS, Antoni; Op. cit., p.182.

191. A la zona de Les Gavarres els preus van iniciar un descens considerable a partir dels anys trenta.

192. Tenim alguns preus indicatius d'aquesta indústria tradicional per a la zona de les Gavarres i concretament per a la vila de la Bisbal d'Empordà. El preu del quintar de calç transportat de la Bisbal (forns de Fonteta) a Palafrugell era de 12 pessetes. Des de Fonteta a la Bisbal el quintar es pagava a 5 ptes. L'any 1938 el preu era de 7 ptes. Caps els anys 40 , en plena crisi de postguerra, els preus s'incrementaren fins les 30 o 40 ptes. el quintar. El feix de llenya es pagava a dos rals (JUANOLA-PUJOL; Op. cit.)

193. VIOLANT, Ramon; Op. cit.

194. ROSELL-SUBIRATS; Op. cit., p.12.

195. Les dades que aporta Josep Riba es refereixen a produccions d'entre 30 i 50 tones de calç per fornada i a una producció anual que podia arribar a les 400 tones. Creiem que la producció dels forns de les nostres rodalies seria més modesta atesa les seves dimensions.
(RIBA, Josep; Op. cit. , p.159)

196. DD.AA.; "Les indústries relacionades amb la calcària al llarg del Freser", p.228.

197. "fer calç, amb la qual els enforaires obtenien algun diner, i l'altra (de vegades primordial) desbrossar o netejar de maleses un vedat, per tal que hi creixessin millor els arbres i l'herba per al pasturatge del bestiar" (VIOLANT, Ramon; Op. cit., p.61.)